

Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης
 Στο Χριστό στο Κάστρο,
 εικονογράφηση: Ελευθέριος
 Μύστακας, Ακρίτας, Αθήνα
 2024, 112 σελ.

Παπαδιαμαντικά Χριστούγεννα

Από τον ΘΑΝΑΣΗ ΑΓΑΘΟ

Είναι ένα από τα πιο δημοφιλή χριστουγεννιάτικα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, μια ιστορία αλληλεγγύης στη χιονισμένη Σκιάθο της εποχής του. Εκδόθηκε πολλές φορές, συχνά με πρωτότυπες πολύ πετυχημένες εικονογραφήσεις. Αντές τις μέρες, κυκλοφορεί ακόμα μια εικονογραφημένη έκδοση από τον Ελευθέριο Μύστακα. [TB]

Η σχέση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη με την εικόνα είναι πολύ στενή και πολύ παλαιά. Δεν αναφέρομαι μόνο στο γεγονός ότι η πεζογραφία του σκιαθίτη συγγραφέα μεταφέρεται όλο και συχνότερα στον κινηματογράφο, στην τηλεόραση, στο θέατρο,¹ στην όπερα και αποτελεί πηγή έμπνευσης για ζωγράφους και δημιουργούς κόμικς αφηγημάτων (graphic novels).² Επιπλέον, εννοώ ότι ήδη από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα παρατηρείται

το φαινόμενο της εικονογράφησης έργων του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη σε αυτοτελείς εκδόσεις ή σε εφημερίδες και περιοδικά. Σύμφωνα με την εμπειρισιατομένη έρευνα της Λαμπρινής Τριανταφυλλοπούλου, η πρώτη απόπειρα εικονογράφησης παπαδιαμαντικού κειμένου πραγματοποιείται το 1896 από τον Αιμίλιο Προσαλέντη, ο οποίος δίνει τέσσερα σχέδια για το διήγημα «Αι Αθήναι ως ανατολική πόλις», που δημοσιεύεται στο εικονογραφημένο λεύκωμα *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες τον 1896*.³ Τη σκυτάλη παραλαμβάνει ο Φρίζος

Αριστέυς, ο οποίος θα εικονογραφήσει τρεις παπαδιαμαντικές συλλογές διηγημάτων, που εκδίδονται το 1912 από τον εκδοτικό οίκο του Ηλία Ν. Δικαίου: *Χριστουγεννιάτικα διηγήματα*, *Προποχρονιάτικα διηγήματα* και *Πασχαλινά διηγήματα*. Η λίστα των μεταγενέστερων εικονογράφων έργων του Παπαδιαμάντη είναι εντυπωσιακή, καθώς περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, δημιουργούς όπως ο Πέτρος Ρούμπος, ο Σπύρος Βασιλείου, ο Περικλής Βυζάντιος, ο Φωκίων Δημητριάδης, η Χαρίκλεια Αλεξανδρίδου-Στεφανοπούλου, η Αγγελική Χατζημυχάλη, ο Φώτης Κόντογλου, ο Μίνως Αργυράκης, η Σελέστ Πολυχρονιάδη, ο Αλέκος Φασιανός, ο Ντίνος Αναστασόπουλος, ο Γιώργος Κόρδης, η Εύα Καραντινού, ο Νικόλας Ανδρικόπουλος.

Σε αυτή τη λίστα προστίθεται τώρα και ο Ελευθέριος Μύστακας, ο οποίος εικονογραφεί το διήγημα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη *Στο Χριστό στο Κάστρο*, σε μια νέα, πολύ φροντισμένη και αισθητικά άρτια, έκδοση από τον εκδοτικό οίκο Ακρίτας. Το διήγημα πρωτοδημοσιεύεται στο περιοδικό *Εστία* το 1892⁴ και κατατάσσεται στα χριστουγεννιάτικα διηγήματα του συγγραφέα, όπως αναφέρεται και στον υπότιτλο της πρώτης δημοσίευσης («Διήγημα Χριστουγεννιάτικον»). Το 1912 περιλαμβάνεται στη συλλογή διηγημάτων του Παπαδιαμάντη *Η Νοσταλγός*, που εκδίδεται από τον εκδοτικό οίκο του Γεωργίου Φέξη.⁵ Αξίζει να υπενθυμιστεί ότι ένα μέρος του διηγήματος έχει δραματοποιηθεί από τον Γιάννη Σμαραγδή στην τηλεταινία του *Καλή σου νύκτα κυρ-Αλέξανδρε* (1981), παραγωγής ΕΡΤ.

ΕΥΤΥΧΙΣΜΕΝΑ ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ
 Η ιστορία του διηγήματος εκτυλίσσεται στη Σκιάθο παραμονές Χριστουγέννων. Δύο νησιώτες, ο Γιάννης ο Νυφιώτης και ο Αργύρης της Μυλωνούς, πηγαίνουν να κόψουν ξύλα και αποκλείονται στο

Κάστρο λόγω αφιχνιάς και έντονης χιονόπτωσης. Ο τολμηρός παπα-Φραγκούλης πληροφορείται τον αποκλεισμό των δύο ανδρών και αποφασίζει να μεταβεί στο Κάστρο για να τους βοηθήσει και, παράλληλα, να λειτουργήσει στην εγκαταλελειμμένη εκκλησία του Κάστρου, ώστε να πραγματοποιηθεί και το τάμα που είχε κάνει η παπαδιά από τα προηγούμενα Χριστούγεννα, όταν είχε αρρωστήσει ο μοναχογιός τους, ο 12χρονος Λαμπράκης. Παρά τις δυσμενέστερες καιρικές συνθήκες και τις αντικειμενικές δυσκολίες πρόσβασης στην περιοχή του Κάστρου, ο ιερέας πείθει τον μπαρμπα-Στεφανή να μεταφέρει εκεί με τη βάρκα του τον ίδιο, την οικογένειά του και μερικούς ακόμη, άνδρες και γυναίκες, συνολικά 16 άτομα. Μετά από πολύωρο περιπετειώδες ταξίδι μέσα στη φουρτουνιασμένη θάλασσα φτάνουν στο Κάστρο, βρίσκουν τους δύο αποκλεισμένους σώους (χάρη στη βοήθεια δύο βοσκών) και ανάβουν φωτιά στο προαίλιο της εκκλησίας. Ο παπα-Φραγκούλης ξεκινά τη χριστουγεννιάτικη λειτουργία, όταν ακούγονται φωνές απ' έξω. Κάποιοι σπεύδουν στην κοντινή παραλία για να δουν τι συμβαίνει και επιστρέφουν φέροντας μαζί τους τρεις ναυτικούς που το πλοίο τους παρασύρθηκε από τον βίαιο άνεμο και που κατόρθωσαν να φτάσουν στην ακρογιαλιά, οδηγούμενοι από τη φωτιά στο Κάστρο, η οποία λειτούργησε σαν φάρος σωτηρίας. Την επόμενη μέρα, ανήμερα των Χριστουγέννων, στήνουν τρικοβέρτο γλέντι και, τη μεθεπόμενη ημέρα, όταν οι καιρικές συνθήκες είναι πλέον καλύτερες, επιστρέφουν όλοι πίσω στα σπίτια τους χωρίς προβλήματα.

Το διήγημα του Παπαδιαμάντη είναι ένας ύμνος στην αλληλεγγύη, στην αλληλοβοήθεια των μελών μιας μικρής κοινωνίας, ένας φόρος τιμής στη συμπεριληψη, πολλές δεκαετίες πριν εμφανιστεί ο συγκεκριμένος όρος. Ο ιερέας που

Στέλλα Βοσκαρίδου

ΑΤΙΤΛΟ

Όπως κοιτάζει ο γλύπτης την πέτρα προτού την αγγίξει κρατώντας την ομορφιά με τα μάτια του –η σιγουριά του είναι η ομορφιά–

Όπως κοιτάζει η πέτρα τον γλύπτη προτού την αγγίξει με το καρδιοχτύπι της ομορφιάς που έρχεται αφήνοντας δίπλα στα μάτια σου τα θραύσματά σου

Όπως τα θραύσματα που η ζωή τους ξεκινά μ' έναν μεγάλο κρότο κι έπειτα τα παίρνει ο άνεμος κι αυτά αντιλαλούν πως το υπόλοιπο της ομορφιάς είναι εδώ και εκεί και παντού κι αυτό δεν είναι βέβαια αρκετό για να γευτεί κανείς την ομορφιά όμως αφήνει μια υποψία για την ύπαρξή της αφήνει μια σημαντική υποψία

νοιάζεται ουσιαστικά για τους δύο αποκλεισμένους ενορίτες του και σπεύδει να τους βοηθήσει, η οικογένεια του ιερέα και οι υπόλοιποι ενορίτες που τους ακολουθούν, παίρνοντας προμήθειες, ο ναυτικός που παίρνει το ρίσκο να τους μεταφέρει με τη βάρκα του, οι δύο βοσκοί που σώζουν τους αποκλεισμένους ξυλοκόπους, όλο το ποίμνιο που περισυλλέγει και περιθάλπει τους τρεις ναυαγούς συνιστούν μια ανθρώπινη αλυσίδα συντροφικότητας, ενσυναίσθησης και συνάντησης με τον Άλλον, που βρίσκεται τόσο μακριά και τόσο κοντά ταυτόχρονα. Μια κοινότητα απλών και γενναίων ανθρώπων που βγαίνουν από την ασφάλεια του κλειστού τους σύμπαντος, εγκαταλείπουν τη χριστουγεννιάτικη θαλπωρή του σπιτικού τους και αναμετρούνται με τα στοιχεία της φύσης, προκειμένου να προσφέρουν βοήθεια σε συνανθρώπους τους που κινδυνεύουν. Πρόκειται για ένα από τα ωραιότερα χριστουγεννιάτικα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, που περνά, με τρόπο άμεσο και λιτό (αλλά και με αρκετό χιούμορ), το μήνυμα της χριστιανικής αγάπης και της φιλαλληλίας.

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Ο Ελευθέριος Μύστακας εικονογραφεί το διήγημα με απόλυτο σεβασμό στο πνεύμα και το γράμμα του πρωτότυπου. Μεταπλάθει το παπαδιαμαντικό κείμενο σε εικόνες με ευλαβική πιστότητα, επεισόδιο προς επεισόδιο, σχεδόν φράση προς φράση και η δουλειά του αναδεικνύεται από το εξαιρετικό στήσιμο της έκδοσης. Οι πανοραμικές εικόνες του Κάστρου και της θαλασοσταραχής, γεμάτες ένταση και αγριάδα, εναλλάσσονται με τις εικόνες των προσώπων των χαρακτήρων, γεμάτες ανθρωπιά και φως, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις αγιογραφίες και τις εικόνες που κοσμούν το εσωτερικό της εκκλησίας του Κάστρου, που αποπνέουν κατάνυξη. Η αποκλειστική χρήση του ασπρόμαυρου στα σκίτσα συνάδει απολύτως με την ατμόσφαιρα του διηγήματος του Παπαδιαμάντη.

Οι εικόνες του Μύστακα, καμωμένες με μεράκι και γνώση, τεκμήρια των λαμπρών σπουδών του (Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, μεταπτυχιακό στο Royal College of Art του Λονδίνου, διδακτορικό στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ) και της πολύχρονης ενασχόλησής του με τη ζωγραφική

Ελευθέριος Μύστακας

«Παρήλθεν ολίγη ώρα· ο ιερέυς αργά - αργά εμβήκεν εις την λειτουργίαν, ελπίζων να ήρχοντο εν τω μεταξύ και οι απόλυτοι. Αλλ' η λειτουργία προχώρει και ψυχή δεν εφαινότο. Τέλος εις το "Μετά φόβου Θεού" επέστρεψαν πρώτοι οι τελευταίοι εξελθόντες προς επισκόπησιν, είτα εισήλθεν ο μπαρμπα - Στεφανής και οι μετ' αυτού καταβάντες εις τον αιγιαλόν, και μετ' αυτών τρεις άγνωστοι με ναυτικά ενδύματα και με κηρωτούς επενδύτας. Έφθασαν όλοι ακριβώς, όπως ασπασθώσι τας εικόνας και λάβωσι το αντίδωρον». Η ασπρόμαυρη εικονογράφηση, που παραπέμπει στην αγιογραφία, έχει γίνει από τον Ελευθέριο Μύστακα.

κή και την αγιογραφία, φέρνουν το διήγημα του Παπαδιαμάντη στο σήμερα, ένα σήμερα υπέρμετρα εικονολατρικό και δύσπιστο απέναντι στην πρόζα, και μπορούν να διαδραματίσουν ουσιαστικό διαμεσολαβητικό ρόλο για τη γνωριμία και την εξοικείωση ενός νεότερου κοινού με το έργο του κορυφαίου πεζογράφου. ■

1. Για τις κινηματογραφικές, θεατρικές και τηλεοπτικές μεταπλάσεις έργων του Παπαδιαμάντη, βλ. Κωνσταντί-

νος Κυριακός, *Ως ναύγα αι λέξεις... Η πρόκληση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη στον κινηματογράφο, στο θέατρο και στην τηλεόραση*, Αιγόκερως, Αθήνα 2019. Το βιβλίο του Κυριακού δεν έχει προλάβει να συμπεριλάβει την εντελώς πρόσφατη και πολυουζητημένη κινηματογραφική μεταφορά της *Φόνισσας* από την Εύα Νάθενα (2023).

2. Κέλη Δασκαλά, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: κλασικός και εικονογραφημένος», στον τόμο *Η διαχρονία του Παπαδιαμάντη. Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου*, Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών, Αθήνα 2024, σ. 469-483.

3. Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου, «Συμβολή στην εικονογραφία Παπαδιαμάντη 1896-1960. Καταγραφή», στον τόμο *Η διαχρονία του Παπαδιαμάντη. Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου*, Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών, Αθήνα 2024, σ. 659-689: 678.

4. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Στο Χριστό στο Κάστρο», περ. *Εστία*, 1892, α' εξάμηνο, σ. 1-6, 23-29.

5. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Η Νοσταλγός*, εκδ. οίκος Γ. Φέξη, εν Αθήναις 1912.

Σέρχιο Πιτόλ, *Η τέχνη της φωνής* (Τριλογία της μνήμης 1), μετάφραση από τα ισπανικά: Αγγελική Βασιλάκου, Δόμα, Αθήνα 2024, 445 σελ.

Η απόδραση στις λέξεις

Από τον ΓΙΩΡΓΟ ΠΑΠΠΑ

Ο Σέρχιο Πιτόλ (1933-2018) συγκαταλέγεται στους σπουδαιότερους σύγχρονους συγγραφείς του Μεξικού. Εργάστηκε για πολλά χρόνια ως διπλωματικός υπάλληλος σε πρεσβείες του Μεξικού στην Ευρώπη. Γοητευτικός συγγραφέας, με την *Τέχνη της φωνής*, το πρώτο βιβλίο της Τριλογίας της μνήμης, μιλά για τα ταξίδια του – σε διάφορες χώρες του κόσμου αλλά και στα αγαπημένα του βιβλία. Στον Τόμας Μαν και στον Κούντερα, στον Τσέχωφ και στον Γκαλνός, στον Χουάν Ρούλφο και στον Χούλιο Κορτάσαρ... [ΤΒ]]

Μολονότι είναι αλήθεια ότι ζούμε σε σκληρούς καιρούς, είναι επίσης αλήθεια πως βιώνουμε και εποχές θαυμάτων. Έτσι τελειώνει ο πρώτος τόμος της *Τριλογίας της Μνήμης* του Σέρχιο Πιτόλ (Sergio Pitol). Και, ναι, είναι εποχές θαυμάτων αυτές που επιτρέπουν στον αναγνώστη να φεύγει, μαζί με έναν προικισμένο άνθρωπο της γραφής, με έναν ενθουσιώδη ταξιδευτή. Αλλά ναι, είναι και σκληροί οι καιροί, όπως σκληροί ήταν και οι περισσότεροι καιροί της ζωής του Πιτόλ. Και η αμφιβολία που σκιάζει πάντα το κείμενο και την ψυχή του συγγραφέα είναι και αμφιβολία του αναγνώστη. Γίνεται να ζήσει κανείς μέσα από τα βιβλία; Σε έναν κόσμο που αλλάζει, που γκρεμίζεται και πρέπει να ξαναχτιστεί, μπορεί ο διανοούμενος να κρύβεται στη σημειολογία της λογοτεχνίας; Μπορεί ο διανοούμενος να καθοδηγήσει, να διδάξει, να διαμορφώσει συνειδήσεις; Και ποια είναι τα εφόδια που θα τον κάνουν ικανό να έχει τέτοιο ρόλο; Κι «*όταν ο κόσμος μας θα καίγεται, όταν τα γεφύρια πίσω μας θα κόβονται*», θα είναι η λογοτεχνία εκεί να μας θυμίζει τις κατά Σαββόπουλο μέρες τις παλιές; Ακόμη και αν κάθε βιβλίο, κάθε γραπτή λέξη, ξεκινά από ένα ερέθισμα του πραγματικού κόσμου, από την ίδια την ιστορία, επιτρέπεται να ζούμε στον μικρόκοσμο του βιβλίου;

Επιβάλλεται. Για να επιβιώνουμε και να συνεχίζουμε.

ΤΑΞΙΔΙΑ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Ο Σέρχιο Πιτόλ ανήκει στην ομάδα των λόγιων Μεξικανών που άνοιξαν τους ορίζοντές τους μέσα από την εργασία στο διπλωματικό σώμα – μέλος μιας ομάδας που περιηφανεύεται ακόμη για τον Οκτάβιο Πας αλλά και τον Κάρ-

Ο Σέρχιο Πιτόλ (στο κέντρο), στο Παλάτι των Καλών Τεχνών της Πόλης του Μεξικού, το 2013.

λος Φουέντες. Ταξίδεψε πολύ και, πριν από τη διπλωματική του σταδιοδρομία, έζησε σε πόλεις που αγάπησε (όπως η Ρώμη), σε πόλεις που μίσησε και μετά αγάπησε (όπως η Βαρκελώνη), σε πόλεις που αγάπησε σημεία τους (όπως το ξενοδοχείο Μπρίστολ στη Βαρσοβία), σε πόλεις που βυθίστηκε στο άρωμα και το χρώμα τους (όπως η Βενετία). Γνώρισε συγγραφείς από κοντά, γνώρισε ακόμη περισσότερους μέσα από τα βιβλία τους, και γνώρισε σε ακόμη πολύ περισσότερους ανθρώπους διαχρονικές αφηγήσεις μέσα από τις μεταφράσεις του. Έγραψε λιγότερο ο ίδιος, το *Γαϊτανάκι των έρωτα* υπήρξε το περισσότερο γνωστό του έργο πριν από την αυτοβιογραφική τριλογία και ο τρόπος και ο χρόνος όπου γεννήθηκε, ο πυρετός των λέξεων και των ιστοριών, περιγράφονται διεξοδικά και σαγηνευτικά σε ένα κεφάλαιο της *Τέχνης της φωνής*.

Τα ταξίδια μου είναι η βίωση του ορατού κόσμου, ενώ, αντίθετα, η ανάγνωση μου επέτρεπε να πραγματοποιώ εσωτερικά ταξίδια που δεν περιορίζονταν στο χώρο αλλά μου έδιναν τη δυνατότητα να κυκλοφορώ ελεύθερα και στο χρόνο.

Η φυγή για τον Πιτόλ δεν είναι μόνο ανάγκη απόδρασης, αλλά και μαθητεία. «Το άτομο, θα τολμήσω λοιπόν να πω, είναι τα βιβλία που έχει διαβάσει, οι πίνακες που έχει δει, η μουσική που έχει ακούσει και ξεχάσει, οι δρόμοι που έχει περπατήσει. Το άτομο είναι τα παιδικά του χρόνια, η οικογένειά του, κάποιοι φίλοι, λίγοι έρωτες, αρκετές απογοητεύσεις. Το άτομο είναι ό,τι έχει μείνει από ένα άθροισμα που το ακολούθησαν αναρίθμητες αφαιρέσεις», σημειώνει, σε ένα απόσπασμα καταδικασμένο να αναπαράγεται καταχρηστικά,

ακόμη κι αν ο ίδιος ισχυρίζεται ότι, ουσιαστικά, μεταφέρει τα λόγια του Μπόρχες, ο οποίος έλεγε ότι «είμαστε όλο το παρελθόν, ο άνθρωποι που έχουμε δει να πεθαίνουν, τα βιβλία που μας έχουν κάνει καλύτερους». Αλλά ο Πιτόλ δεν τρέφει αυταπάτες συγγραφικού μεγαλείου. Ξέρει ότι συμβαδίζει με μια γενιά λατινοαμερικανικής λογοτεχνίας θηριώδους έμπνευσης και παραγωγής – με κάποιους απ' αυτούς μοιράζεται τον καθημερινό καφέ του όταν είναι στην πατρίδα και μετέχει της σοφίας τους, όπως π.χ. με τον Κάρλος Μονσιβιάς.

Είναι όμως που αγαπά τη γραφή: το ιδεώδες της, σαν κουκκίδες ατάκτως ερμηνέες, που κάποια απ' αυτές διαστέλλεται και απλώνει πλοκάμια και συναντά άλλες για να πλαστούν οι μύθοι. Τον αφηγητή, ως Σίσυφο και Ίκαρο ταυτόχρονα, που αναζητά μια εφήμερη υποθετική απόλυτη αλήθεια. Το μυθιστόρημα που, «διά

της ύπαρξής του και μόνο, αποτελεί σύμβολο ελευθερίας – εδώ τα πάντα είναι δυνατό, φτάνει να υπάρχουν τα εξής στοιχεία: μια γλώσσα ζωντανή και η ιδέα μιας φόρμας». Κι ας υπέσχει να προσθέσει αμέσως ότι τελικά και το μυθιστόρημα έχει όρια, του τα επιβάλλουν ο μυθιστορηματικός χρόνος και η ανάγκη εγγύτητας με την κοινωνία (το «μυρμιρμητό της ζωής», που τόσο εύστοχα αναφέρει σε κάποιο άλλο σημείο). Ο Πιτόλ ζει για, και από, τη γραφή, όχι μόνο με οικονομικούς όρους (βιοποριζόμενος επί μακρόν ως μεταφραστής) αλλά και με υπαρξιακούς:

Είμαι όμως πεπεισμένος ότι ούτε καν η έλλειψη αναγνωστών δεν θα μπορούσε να αποθαρρύνει την ποίηση. Χωρίς αυτή την πεποίθηση η ζωή θα κατατούσε αβίωτη.

Ο Πιτόλ τέλος, γνωρίζει τη γραφή, το βάσανό της, την προέλευση και τον προορισμό της: στο κεφάλαιο «Η μαρκησία που δεν έστερε να μείνει σπίτι» παίρνει μια απλή φράση («η μαρκησία βγήκε από το σπίτι της στις πέντε», γνωστή από αφορισμό του Πωλ Βαλερύ ότι μια τέτοια φράση είναι αφόρητα μπανάλ) και την πλάθει με χίλιους δυο τρόπους: πώς θα το έγραφε ο ένας διάσημος, τι θα υπονοούσε ο άλλος, ποια υπαρξιακά ή ερωτικά ή κοινωνικοπολιτικά μπορεί να πυροδοτούσε αυτή η απλή κίνηση, η απλή φράση. Για να καταλήξει βέβαια πως ακόμη και μια τέτοια, απλή, μα τόσο πολυσύνθετη φράση, πρέπει να έρθει ο Κορτάσαρ για να την κοινιοποιήσει (αυτό δεν έκανε ο Κορτάσαρ γενικά άλλωστε; δεν κοινιοποίησε σειρές «συγγραφέων» και Συγγραφέων πριν και μετά απ' αυτόν;) λέγοντας, στα Βραβεία, «πού διάολο το έχω διαβάσει αυτό;» Μια φράση για τον Πιτόλ είναι γεγονός, είναι δήλωση, απόδραση, αφορισμός, εκκίνηση.

Ενίοτε η υπερβολική αυτή αγάπη γίνεται στρεβλωτική: βλέπει την πρώτη προσεληνωση του ανθρώπου και απαξιωτικά την περιγράφει σαν αρκουδάκια, επειδή τα έχει διαβάσει και ακούσει όλα από τον Ιούλιο Βερν και τον Όρσον Γουέλς, επειδή τα έχουν φανταστεί άλλοι γι' αυτόν, κι έχει κάνει μαζί τους ένα φανταστικό ταξίδι – βέβαια, μετά, αναγνωρίζει τον κίνδυνο να αποκτήσει αυτή τη στρεβλή κουλτούρα, την αυτάρεσκη, της αποστήθισης, ζώντας μόνο μέσα από την τέχνη. Αλλά είναι που αναζητά το κάλλος, κι αυτή η αναζήτηση

είναι μεταδοτική στον αναγνώστη, τον παρακινεί να την ψάξει κάπου, οπουδήποτε, να νιώσει όπως εκείνος την πρώτη φορά που επισκέφτηκε το Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης (ΜοΜΑ) στη Νέα Υόρκη, έντρομος από το εύρος της άνοιξής του και κατενθουσιασμένος από τις πελώριες εκπλήξεις που του επιφύλασσε η προσπάθεια να την περιορίσει.

ΤΑΞΙΔΙΑ ΜΕ ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Είναι δεδομένο πως ο Πιτόλ θα σε πάρει ευκολότερα στο ταξίδι του αν μοιράζεστε κοινούς κωδικούς. Η βιβλιοφιλία του είναι τέτοια που είναι δύσκολο να μη βρεις κοινούς τέτοιους: όταν περιγράφει, για παράδειγμα, ότι το *Κουτσό* του Κορτάσαρ¹ ήταν «κανονική αποκάλυψη» ή ότι νιώθει ευλάβεια για το *Πέδρο Πάραμο* του Ρούλφο², ο γράφων αισθάνθηκε πως μοιράστηκε το βλέμμα του. Και αυτόματα γεννιέται η επιθυμία να διαβάσεις κι άλλα, κι άλλους, από όσα, ατέλειωτα, από όσους ατέλειωτους αναφέρει ο Πιτόλ. Υπάρχουν πολλά πρόσωπα στα οποία αφιερώνει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο. Κάποιες φορές απαιτεί από τον αναγνώστη υπερβολική μνήμη: οι 30 σελίδες για το δεύτερο *Εθνικό Επεισόδιο* του Γκαλνός³ μάς χάνουν, επειδή ίσως κι ο Γκαλνός ο ίδιος, σε σχέση με το εντός της χώρας του εκτόπισμα, εδώ παραμένει περιορισμένα διαβασμένος/μεταφρασμένος. Από την άλλη, το κεφάλαιο για τον Τσέχοφ είναι μια ακαδημαϊκή ανάλυση, μια θεωρητική λεπτολογία. Το κεφάλαιο για τον Τόμας Μαν, αντίθετα, είναι διαφωτιστικό για την εσωτερική αγωνία ενός λόγιου και τη σταδιακή μεταστροφή της πολιτικής του θέσης, αν και θα βοηθούσε μια πρότερη εγκυκλοπαιδική γνώση του βίου του Τόμας Μαν: ο Πιτόλ συχνά νιώθει δέος για λογοτεχνικά έργα και, στην προσπάθειά του να τα ερμηνεύσει, χάνεται κι ο ίδιος. Αλλ' ως σεμνός άνθρωπος δεν ντρέπεται να αντιπαραβάλει τα όσα λέει με αντίστοιχες καίριες παρατηρήσεις του Μίλαν Κούντερα πάνω στον Τόμας Μαν.

Τα πρόσωπα το ατομικό κεφάλαιο των οποίων εξελίσσεται σε μια ολοκληρωτική ανατομία, με αποτέλεσμα να θέλεις να επιστρέψεις, ή να πρωτοσυναντήσεις, τον βίο και την παρακαταθήκη τους, είναι δύο.

Το πρώτο από τα πρόσωπα αυτά είναι ο Πολωνός Γέρζι Αντρεζιέφσκι (Jerzy Andrzejewski). Ο Πιτόλ τον συναντά τα χρόνια της Βαρσοβίας, όταν ήδη ο Αντρεζιέφσκι ήταν ένας

απόκληρος από όλους: ο Τσέσλαβ Μίλος του είχε επιτεθεί με το πάθος ενός προδομένου αδερφού, οι *Στάχτες και διαμάντια* του Αντρέι Βάιντα έχουν καταγράψει τη βαθιά διορατική, απεγνωσμένη πολιτικοποίησή του, το κομμουνιστικό καθεστώς τον βλέπει ως έναν ενοχλητικό εκκεντρικό. Ο Πιτόλ βρίσκει τους κοινούς κωδικούς, εν προκειμένω τον Τζόζεφ Κόνραντ, μοιράζεται τις συζητήσεις τους (σου δίνει κι άλλον έναν κώδικα, αναγνώστη, με τον σεβασμό για τον Μπρούνο Σουλτς), μεταφράζει τις *Πύλες του παραδείσου*⁴ (και σε εξαναγκάζει να ψάξεις να βρεις το βιβλίο και να το διαβάσεις τώρα).

Το άλλο πρόσωπο είναι ο Χοσέ Βασκονσέλος. Ο άνθρωπος που τη μία μέρα συνωμοτούσε με τον Πάντσο Βίλα και την άλλη μελετούσε Πλωτίνιο στη Νέα Υόρκη, ο συγγραφέας των αισθήσεων στον *Κρεολό Οδύσσειά* (κι άλλο που πρέπει να διαβάσουμε, τώρα...), ο αναμορφωτής παιδείας και πολιτισμού σε μια λαμπρή πλην σύντομη μεξικανική περίοδο, ο εμμονικός ωστόσο στη συνέχεια κι ο άνθρωπος που συνδέθηκε με την αυτοκτονία της θρυλικής Αντονιέτα Ρίβας Μερκάδο. Η προσωπικότητα του Βασκονσέλος προκαλούσε στον Πιτόλ δέος και θλίψη για την εξέλιξή του. Κράτησε όμως από εκείνον «μια μαρτυρία ανυποταξίας, το παράδειγμα μιας ατομικότητας που αντιστάθηκε σε κάθε έξωθεν επιβεβλημένο κανόνα [...], την υπέροχη πίστη ενός αποστόλου που αντίκρισε φευγαλέα τη σωτηρία μέσω του πνεύματος και μετέτρεψε το βιβλίο σε αγαπημένο του εργαλείο».

Το τελευταίο κεφάλαιο μάς μεταφέρει στην εξέγερση στην Τσιάπια και έρχεται να ολοκληρώσει τη σκόρπια, στο βιβλίο, έκφραση πολιτικής απόγνωσης για την κατάσταση της χώρας του, για τη μετατροπή των ηρώων σε τοιμεντένια αγάλματα ή σε πηγή ανούσιων αποφθεγμάτων, για τη δυστοπία της mega-πόλης που καταργεί κάθε κοινό τόπο, για τον πυρήνα οδύνης που τον αναγκάζει να φεύγει, για την έρημο φτηνίας. Πρόσωπο που τον γοητεύει, όχι ως πολιτικός ηγέτης αλλά ως λογοτεχνικός ήρωας, είναι ο υπολογαγός Μάρκος. Η χώρα του παραμένει ένα βιβλίο που γράφεται, με τις σελίδες να σκοτεινιάζουν. Τα κεφάλαια φουγάς όμως του Πιτόλ δεν σταματούν, η φούγκα του έχει κι άλλες νότες.

Η μετάφραση της Αγγελικής Βασιλάκου απελευθερώνει αυτή την πτήση των λέξεων του Πιτόλ και επιτρέπει να παρασυρθείς. ■

1. Χούλιο Κορτάσαρ, *Κουτσό*, μετάφραση: Αχιλλέας Κυριακίδης, Ορεγα, Αθήνα 2018.
2. Χουάν Ρούλφο, *Πέδρο Πάραμο*, μετάφραση: Έφη Γιαννοπούλου, Πατάκη, Αθήνα 2012.
3. Benito Pérez Galdós, *Episodios Nacionales* (46 ιστορικές νουβέλες), 5 τόμοι, Aguilar, Madrid 1974.
4. Jerzy Andrzejewski, *The Gates of Paradise*, μετάφραση στα αγγλικά από τα πολωνικά: James Kirkup, Weidenfeld & Nicolson, London 1962.
5. Jose Vasconcelos, *Ulises Criollo*, Trillas, 1960.

Στέλλα Βοσκαρίδου

ΣΠΑΝΙΑ ΒΡΥΑ

Η αρτιότητα ενός ψιθύρου στη μέση της νύχτας
 μια αγκαλιά με σθένος πολεοδομικό
 να χτίσουμε πάλι μια πόλη από χνώτα
 αντί για σκιάχτρα, θαυμαστικά.
 Μη φοβάσαι, πουλί μου

φιλώ το δέρμα σου
 το δέρμα σου, στα ίχνη του αδύνατου

αύριο θα 'χω στο χέρι τον λογαριασμό και θα πάρω
 όλα τα χρήματα
 από τη λέξη πτώση

Κοιμάσαι, πουλί μου;

Πόλεμος και πολιτική

Από τον ΓΙΑΝΝΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗ

Το σώμα των αξιωματικών ήταν ο καταλύτης των πολιτικών διεργασιών στο μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού 20ού αιώνα. Ενώ όμως το αίσθημα παρεμβατισμού στην πολιτική ήταν διαρκές χαρακτηριστικό του, η ιδεολογική του συγκρότηση και οι πολιτικές κατευθύνσεις του δεν υπήρξαν σταθερές. Σε μια περίοδο κρίσιμων εσωτερικών και εξωτερικών μεταλλαγών, υπέστη μια συστατική μεταβολή τέτοιας έκτασης που θα απέβαινε ρυθμιστής της πολιτικής ζωής για μια ολόκληρη γενιά, οδηγώντας ακόμα και σε μια εθνική τραγωδία.

Τάσος Σακελλαρόπουλος, *Ειρήνη, πόλεμος, πολιτική, συνωμοσίες. Οι Έλληνες αξιωματικοί 1935-1945*, Πατάκη, Αθήνα 2024, 448 σελ.

Η δεκαετία του 1940 είναι με διαφορά το πλέον δημοφιλές πεδίο ασκήσεων της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας. Αυτό δεν συνεπάγεται και την ισάξια πρωτοτυπία ή το ενδιαφέρον όλων των βιβλιογραφικών συμβολών, το αντίθετο. Πολύ περισσότερο, σπανίζουν μελέτες που επιχειρούν να συνδέσουν τα γεγονότα της θυελλώδους αυτής πολεμικής δεκαετίας με τα προηγηθέντα και τα επιγενόμενα. Αυτό επιχειρεί κατεξοχήν – και χωρίς αμφιβολία το καταφέρνει – το βιβλίο του Τάσου Σακελλαρόπουλου, *Ειρήνη, πόλεμος, πολιτική, συνωμοσίες. Οι Έλληνες αξιωματικοί 1935-1945*. Βάση του βιβλίου είναι η διδακτορική διατριβή του για το Πανεπιστήμιο Κρήτης. Συστάσεις ιδιαίτερες ασφαλώς δεν χρειάζονται για το συγγραφέα, με την εργασία του στο πεδίο των ιστορικών αρχείων του Μουσείου Μπενάκη αλλά και μέσα από τις δημόσιες καταθέσεις του για τη σύγχρονη ιστορία έχει εμπειρωθεί η δόκιμη και ουσιαστική συμβολή του στην ιστορική συζήτηση στην Ελλάδα σήμερα.

Σημείο αφετηρίας της έρευνας είναι το κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935, φιλόδοξη και απονενομημένη ταυτόχρονα αντίδραση του βενιζελικού κόσμου στην προϊούσα αντιβενιζελική κυριαρχία και τη διαφανόμενη προσπάθεια για παλινόρθωση της βασιλικής δυναστείας. Το κίνημα αυτό δεν είναι, οπωσδήποτε, μια αφετηρία ανάλογων διεργασιών, αλλά αντίθετα κορύφωση τέτοιων. Είναι όμως παράλληλα αφετηρία εξελίξεων που επιτάχυναν την εξαφάνιση της επιρροής των βενιζελικών αξιωματικών στο στράτευμα, καθώς την καταστολή του κινήματος εύλογα ακολούθησε κύμα διώξεων και αποτάξεων κατά όσων συμμετείχαν ή εκδηλώθηκαν υπέρ του. Από εκεί ξεκινά το νήμα μιας διαδικασίας δεκαετούς διάρκειας που έχει αποτέ-

λεσμα τη δημιουργία ενός στρατού με πολιτικό πνεύμα αμιγώς εθνικόφρον ή ειδικότερα βασιλόφρον, σε αντίθεση με όσα ίσχυαν όλες τις προηγούμενες δεκαετίες.

Η ιχνηλάτηση αυτής της διαδικασίας γίνεται μέσα από την αναλυτική σπονδύλωση μιας σειράς γεγονότων ή περιόδων που επέδρασαν καθοριστικά και όχι ομοιόμορφα στη σύνθεση και τη διαμόρφωση του σώματος των ελλήνων αξιωματικών. Πρώτος σταθμός της έρευνας, όπως ήδη φάνηκε, είναι ακριβώς το κίνημα του 1935. Ακολουθούν διαδοχικά η περίοδος της μεταξικής δικτατορίας, ο πόλεμος του 1940-41, η μάχη της Κρήτης, η δράση του Ελληνικού Στρατού στη Μέση Ανατολή, η περίοδος από το Συνέδριο του Λιβάνου μέχρι την απελευθέρωση της Ελλάδος και ακολούθως από την απελευθέρωση μέχρι και τη Συμφωνία της Βάρκιζας. Ιστοριογραφικά, η τομή της δεκαετίας 1935-1945 είναι από μόνη της πρωτότυπη. Το πρίσμα υπό το οποίο εξετάζεται αναδεικνύει τη μελέτη αυτή σε έργο-σταθμό στην προσπάθεια κατανόησης της σύγχρονης πολιτικής μας ιστορίας.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΟ

Η πολιτικοποίηση του στρατιωτικού προσωπικού στη σύγχρονη Ελλάδα δεν είναι ένα νέο θέμα. Ήδη πριν σαράντα και πλέον χρόνια οι πρώτες σχετικές δημοσιεύσεις του Θάνου Βερέμη εγκαινίασαν την πραγματευσή του και άνοιξαν για καλά τη συζήτηση. Η οπτική του Τάσου Σακελλαρόπουλου δεν έρχεται όμως απλά να ανακεφαλαιώσει ή να συμπληρώσει αυτή τη συζήτηση, και εδώ είναι η σημασία της. Έρχεται να την περάσει σε ένα άλλο επίπεδο, ερευνητικά και αναλυτικά. Να οδηγήσει τη συζήτηση στην ωριμότητα που θα αποδώσει – ήδη αποδίδει – γόνιμους ερμηνευτικούς καρπούς. Δεν είναι μόνο η κλειδοιθική διάσταση της χρονικής τομής, που ήδη αναφέραμε. Είναι περισσότερο ο τρόπος με τον οποίο δομείται η αντίληψη

της συνάφειας ανάμεσα στην εξέλιξη των γεγονότων, τη διαμόρφωση των επιλογών και συμπεριφορών και εντέλει τη συγκρότηση των μηχανισμών που όρισαν το πλαίσιο λειτουργίας της ελληνικής πολιτικής ζωής για τριάντα χρόνια: είναι κοντολογίς το πέρασμα, η διάδραση ανάμεσα στη μικρή και τη μεγάλη εικόνα.

Είναι κληρονομιά ήδη του 19ου αιώνα η γέννηση του πολιτικού αισθητηρίου στη στρατιωτική τάξη του Ελληνικού Βασιλείου – και σίγουρα δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Η αλήθεια είναι όμως ότι στην Ελλάδα, με τον ενεργητικά παρεμβατικό χαρακτήρα που προσέλαβε η πολιτικοποίηση των αξιωματικών στις αρχές του 20ού αιώνα, η μορφολογία της παρουσίας και επίδρασης του στρατού στην πολιτική ζωή λαμβάνει μια διάσταση όχι μοναδική ίσως, αλλά ούτε και κοινότητα. Στο πρώτο τρίτο του αιώνα, η πολιτική διαρρύθμιση του σώματος των αξιωματικών είναι διχαστική: δυναστικοί και αντιδυναστικοί αρχικά, βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί στη συνέχεια συνυπάρχουν, με μια αυξανόμενη ισχύ και ριζοσπαστικότητα της αντιβασιλικής ομάδας που, από τη δεκαετία του 1920, θα αυτοπροσδιοριστεί ως δημοκρατική. Η *rugra* του αντιβενιζελισμού, που ακολούθησε το αποτυχημένο κίνημα της 22ας Οκτωβρίου 1923, την έξωση του Γεωργίου Β' και την καθιέρωση της αβασλευτής δημοκρατίας το 1924 προετοίμασαν το έδαφος για τη ρεβάνς της δεκαετίας του 1930 σε βάρος των δημοκρατικών.

Η περίοδος που ακολούθησε το κίνημα του 1935 και εκείνη της βασιλικής δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936 υπό τον Ιωάννη Μεταξά σηματοδότησαν μια πενταετία πλήρους αποκλεισμού των βενιζελικών αξιωματικών από την ενεργό υπηρεσία. Την ίδια ώρα, οι παραγωγικές δομές του στρατεύματος, με πρώτη φυσικά τη Σχολή Ευελπίδων, γίνονται φωτάριο νέων αξιωματικών σαφώς αποσυνδεδεμένων από τις

ρεπουμπλικανικές ιδεολογικές επιρροές που είχαν αναπτυχθεί τα χρόνια που ακολούθησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή. Το κρίσιμο αυτό διάστημα παράγει ένα χάσμα ενεργού υπηρεσίας και δράσης, αλλά οπωσδήποτε ακόμα περισσότερο πολιτικής επιρροής για τους αξιωματικούς που τοποθετούνταν ιδεολογικά ή και απλάς φατριαστικά απέναντι στο Θρόνο. Όλο αυτό το διάστημα υπήρξαν σκέψεις και ζυμώσεις για τη λύση του «αποτακτικού» ζητήματος, την επαναφορά των αποτάκτων βενιζελικών στο στράτευμα, έστω ενός μέρους απ' αυτούς. Όλα αυτά όμως έμειναν στο επίπεδο της συζήτησης και όσοι αξιωματικοί δεν είχαν διαπιστευτήρια βασιλοφροσύνης ή δεν ήταν έστω μετριοπαθείς και αμέτοχοι, έμειναν μακριά από τις τάξεις του στρατού.

Έτσι ο πόλεμος του 1940, η μεγαλύτερη εθνική και στρατιωτική πρόκληση μετά το 1922, τους βρήκε εκτός στρατεύματος να ιδιωτεύουν. Εκτός μάχης υπηρεσίας παρέμεινε η συντριπτική πλειονότητά τους και στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου, καθώς η πολιτική ηγεσία, αλλά και η στρατιωτική την οποία αποτελούσαν αταλάντευτα βασιλόφρονες αξιωματικοί, δεν έστερξαν στην επάνοδο των αποτάκτων στις τάξεις του στρατού. Όταν λοιπόν το μέτωπο κατέρρευσε και επήλθε η συνθηκολόγηση, η οποία συνοδεύτηκε από συνθήκες που αμαύρωσαν σημαντικά την προσηγηθείσα δόξα με τις σπουδαίες πολεμικές επιτυχίες στο αλβανικό μέτωπο και την πείσμονα αντίσταση στα οχυρά της Γραμμής Μεταξά, το σκηνικό φαίνεται να «μηνδύνει» με τρόπο που υπήρξε δύναμη αναρκετικός όσων είχαν προηγηθεί από την άνοξη του 1935 ως εκείνη του 1941. Αξίζει να αναφερθεί ως δείγμα ιστορικής οξυδέρκειας του ερευνητή και συγγραφέα ότι δίνεται χώρος και ξεχωριστή υπόσταση στη μάχη της Κρήτης ως αυτόνομο επεισόδιο στην αλληλουχία των φάσεων που

εξετάζονται. Κι αυτό γιατί, παρά την εξαιρετικά σύντομη διάρκεια και την ιδιαίτερα τοπική διάσταση των γεγονότων, στην Κρήτη συμβαίνει για πρώτη φορά κάτι που θα δούμε στη συνέχεια πολύ ευρύτερα: η επανεμφάνιση των βενιζελικών αξιωματικών στον πολεμικό στίβο.

ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

Ο Τάσος Σακελλαρόπουλος αναδεικνύει, ως κυριότερο στο ερευνητικό του πλαίσιο πεδίο εντάσεων και διεργασιών για το σώμα των αξιωματικών, τη Μέση Ανατολή. Εκεί δημιουργείται το έδαφος για την άρση των συνεπειών της εκκαθάρισης και της πενταετούς αποχής των βενιζελικών από την ενεργό υπηρεσία. Εκεί όμως θάπτεται και κάθε τέτοια προοπτική. Το κλειδί για την κατανόηση αυτής της διαδρομής είναι η χαρτογράφηση των κινήσεων, των σχέσεων και των συμπεριφορών των αξιωματικών και ιδίως των βενιζελικών. Αυτοί, έχοντας μείνει εν πολλοίς μακριά από την πολεμική προσπάθεια του Αλβανικού Έθνους, αναζητούν την ευκαιρία να διακριθούν, αλλά και τη δυνατότητα να προσφέρουν στην πατρίδα και στον συμμαχικό σκοπό. Η εμπλοκή στην Εθνική Αντίσταση είναι ένας τρόπος, η μετάβαση στη Μέση Ανατολή και η στελέχωση του Ελληνικού Στρατού που συγκροτείται εκεί υπό την εξόριστη κυβέρνηση είναι ο άλλος. Πλήθος αξιωματικών συρρέουν εκεί, ενώ η στελέχωση της κυβέρνησης με πρωθυπουργό και υπουργούς από το χώρο των Φιλελευθέρων ευλόγα δημιουργεί την εντύπωση αλλαγής σελίδας.

Η πραγμάτευση των εξελίξεων της Μέσης Ανατολής αρθρώνεται σε τρία κεφάλαια. Βλέπουμε διαδοχικά την αρχική φάση, της συγκρότησης του εξόριστου στρατού ως τον Μάρτιο του 1942. Εκεί τίθενται οι βάσεις μιας ριζικής αλλαγής της στρατιωτικής ιεραρχίας, με την υλοποίηση του αιτήματος για επιστροφή των αποτάκτων στην ενέργεια. Στη συνέχεια, όμως, τα πράγματα υφίστανται μια δραστική μεταβολή μέσα στη μεταβολή. Στο δεύτερο έτος ζωής του στρατού μακριά από την πατρίδα συμβαίνουν παράλληλα σχεδόν δύο φαινόμενα. Αντανακλάται πλέον στη Μέση Ανατολή η ενίσχυση της Αριστεράς που έχει ήδη αρχίσει να εδραϊνείται στην κατεχόμενη Ελλάδα. Η διάδραση των ριζοσπαστικοποιημένων βενιζελικών αξιωματικών με πυρήνες εαμικής επιρροής εντείνεται. Αντίστροφα όμως αρχίζει να εμφανίζεται ριζοσπαστικοποίηση

National Museum of the U.S. Navy - Lot 11588-57

Έλληνες στρατιώτες στη Μέση Ανατολή, στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.

και στις τάξεις των βασιλοφρόνων αξιωματικών, που αντιδρούν αφενός στην επάνοδο των βενιζελικών στις τάξεις του στρατού, αφετέρου στην ογκούμενη διάβρωσή του από αριστερότροφες δυνάμεις. Η θύελλα επωάζεται...

Το τρίτο έτος της πολεμικής εξορίας είναι αυτό στο οποίο η θύελλα ξεσπά. Ένα «έθιμο» από χρόνια ξεχασμένο στις τάξεις του στρατού κάνει ξανά την εμφάνισή του: τα κινήματα. Τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1943 καταρχάς και τον Απρίλιο του 1944 εντελεί εκδηλώνονται σοβαρά στασιαστικά κινήματα στον στρατό, στη συνέχεια και στο στόλο. Πρόκειται για εξελίξεις που αφενός κηλιδώνουν άμεσα την αξιοπρέπεια των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων στα μάτια των βρετανών συμμάχων, αφετέρου εκθέτουν την επιστροφή των βενιζελικών ως παράγοντα κινδύνου για το Θρόνο. Στην κατεχόμενη πατρίδα η ολοένα και περισσότερο διευρυνόμενη ισχύς της εαμικής αντίστασης και η εμφανής πλέον πολιτική πατρωνία της από το ΚΚΕ προκαλούν αυξανόμενη ανησυχία μεταξύ του αστικού κόσμου, που προσβλέπει στον εξόριστο μονάρχη και την κυβέρνησή του. Το ξέσπασμα των στάσεων στον εν εξορία στρατό προκαλεί πολιτικό σεισμό και δημιουργεί τη νομοποιητική βάση τερματισμού του διαλει-

ματος προσπέλασης των βενιζελικών αξιωματικών προς τις μάχες και, φυσικά, τις επιτελικές θέσεις, πλην ελαχίστων εξαίρεσεων, που και αυτές πάλι τίθενται σε ειδικό πλαίσιο.

Σε αυτή ακριβώς την περίοδο και τις διεργασίες που αυτή γέννησε βρίσκεται όχι μόνο η ρίζα του διαρκούς παραγκωνισμού των μη βασιλοφρόνων αξιωματικών, αλλά και κάτι ακόμα που έμελλε να αποδειχθεί άκρως δραστικό για το χαρακτήρα του στρατού σε όλη την επόμενη γενιά. Ο σπόρος της ριζοσπαστικοποίησης είχε πλέον φυτευτεί και στους ως τότε νομιμόφρονες αξιωματικούς της αντιβενιζελικής ή βασιλικής παράταξης. Από το σπόρο αυτόν φύτρωσαν και βλάστησαν όλα τα φαινόμενα που γνώρισε και έζησε η μετεμφυλιακή Ελλάδα, με κορύφωση τον επιταγτή «γύψο» της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Οι ιδεολογικοί συνωμοτικοί πυρήνες της ακραιφνούς εθνικοφροσύνης γεννιούνται ακριβώς μέσα στις συνθήκες αυτής της συγκυρίας. Πρόκειται λοιπόν για διπλή δράση, αρνητική μιας επιρροής και επιταγτική μιας άλλης.

Ασφαλώς η έρευνα που έχει συνοψιστεί στο βιβλίο δεν τελειώνει στη Μέση Ανατολή. Αντίθετα ακολουθεί η βήμα προς βήμα μελέτη της ανασυγκρότησης του βασιλικού στρατού με την «πρότυπη» 3η Ελληνική Ορεινή Ταξιαρχία, αλλά και ο τρόπος με τον

οποίο οι πολιτικές ζυμώσεις μεταξύ εξόριστης κυβέρνησης, Βρετανών, αντιστασιακών οργανώσεων και πολιτικών οδηγούν από το Συνέδριο του Λιβάνου στη Συμφωνία της Βάρκιζας, μέσα από δραματικά γεγονότα και επιλογές. Μετά τα κινήματα του Απριλίου 1944 ο στρατός περνά σε δεύτερο πλάνο, όμως οι πολιτικές εξελίξεις κλιμακώνονται. Και η όποια προοπτική πολιτικής συμπεριληψής στο σώμα των αξιωματικών έχει ακυρωθεί στην πράξη. Τα γεγονότα από τον Λίβανο ως τη Βάρκιζα ιστορούνται συνεκτικά, με κορύφωση τα Δεκεμβριανά.

Το δεκεμβριανό κίνημα του ΕΑΜ/ΚΚΕ, με το θρυμματισμό κάθε φαινομενικής δυνατότητας για συνύπαρξη μεταξύ του αστικού κόσμου και της Αριστεράς, οδήγησε στην επισφράγιση της καθεστωτικοποίησης του άμεσου ελέγχου του στρατού από τον βασιλιά προσωπικά – όπως τουλάχιστον θεωρούσαν οι ίδιοι οι ανώτατοι άρχοντες της χώρας ως το 1967. Η πικρή εμπειρία τότε διδάξε τον βασιλιά ότι ζούσε με μια φενάκη, μια επίφαση ελέγχου, την ώρα που συνωμοσίες έδιναν και έπαιρναν. Ενδιαφέρον είναι ότι η εξέλιξη αυτή του παραμερισμού των δημοκρατικών αξιωματικών από το στρατό συνετέλεσε από το 1944 ως και το 1952, κατά βάση με κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων ή στις οποίες οι Φιλελεύθεροι είχαν δραστικό έλεγχο. Η δόμηση όμως της ιδεολογικής ταυτότητας και της πολιτικής κατεύθυνσης του στρατού, πολύ απλά, δεν περνούσε μέσα από τις κυβερνήσεις. Η σχέση των Ανακτόρων με το στρατό εφευρέθηκε ξανά αδιαμεσολάβητη μέσα στον απόηχο του εμφύλιου σπαραγμού.

Ο Τάσος Σακελλαρόπουλος μάς παρέδωσε ένα σύγγραμμα που έχει ήδη στους λίγους μήνες της κυκλοφορίας του καταστεί έργο αναφοράς και στο μέλλον θα συμβάλει γόνιμα στη διεύρυνση των ερευνητικών διαδρομών που ανοίγουν έκκεντρα από τον Μεσοπόλεμο ως τα κρίσιμα πεδία της Μεταπολίτευσης. Η βιβλιογραφική πληρότητα και η μεθοδολογική ωριμότητα του έργου συμβαδίζουν με τη θεματολογική πρωτοτυπία και την ερμηνευτική του οξυδέρκεια. Η ελληνική ιστοριογραφία βρίσκεται σε οίστρο, με αποτελέσματα όχι πάντα εγγυημένα σε ποιότητα, στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση το ποιοτικό κριτήριο πληρούται απολύτως. Μια συνέχεια στην κατεύθυνση της καταβύθισης στα ενδότερα του μετεμφυλιακού στρατού φαίνεται για επιβεβλημένη... ■

Η μητέρα, η ελιά, η φλαμουριά

Από τον ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΠΑΚΟΛΟΥΚΑ

Η μητέρα του αφηγητή πεθαίνει αρχές καλοκαιριού του 2015. Στην κηδεία της, απρόσμενα, τη συνοδεύει ένα ετερόκλητο πλήθος κόσμου, προκαλώντας την έκπληξή του. Την παραμονή του θανάτου της, έχει καλέσει αυτόν και την αδελφή του στο κρεβάτι της και τους ψιθυρίζει ελλειπτικές προτάσεις με ευδιάκριτες τις λέξεις σπηλιά, τανκς, πύργος. Την προτροπή να βρουν κάποια. Και επειδή η μητέρα του ως το τέλος της ζωής της δεν παραληρούσε, ο αφηγητής, άνθρωπος με εγγενή κλίση να αναζητά αινίγματα ακόμα και εκεί όπου δεν υπήρχαν, αρχίζει να αναρωτιέται με ανατατική ένταση πάνω στο νόημα των τελευταίων της λέξεων.

Δημοσθένης Κούρτοβικ,
Ο ήχος της σιωπής της
Μυθιστόρημα, Βιβλιοπωλείον
της Εστίας, Αθήνα 2024,
304 σελ.

Η τραυματική εμπειρία της απώλειας σε συνδυασμό με τις αινιγματικές τελευταίες λέξεις της, που ηχούν κάπως σαν πνευματική διαθήκη, ξεχειλίζουν από τη συνείδηση του αφηγητή και εγκαθίστανται στη ζωή του. Ο γενέθλιος τόπος, από τον οποίο έχει φύγει, επαναδιεκδικεί τα δικαιώματά του και τον υποχρεώνει να επιστρέψει σε αυτόν. Η μορφή της μητέρας του, συγκροτημένη από εικόνες και αφηγήσεις φαινομενικά ασύνδετες και ενίοτε ακατανόητες, διεμβολίζει το παρόν του και υποχρεώνει στην αφηγηματοποίησή της. Μιλώντας για το θάνατο, προσπαθεί να ξορκίσει το γεγονός του θανάτου και ταυτόχρονα να διαιωνίσει το εκλιπόν πρόσωπο ως σύμβολο στο λόγο. Στη διατομή γλώσσας και γεγονότων, ο αφηγητής αναζητά το κατάλληλο αφηγηματικό είδος το οποίο θα αποκαλύψει την αλήθεια που υφίσταται κάπου στο παρελθόν και που διαφεύγει, γλιστρά μέσα από τα χέρια του, παρ' όλες τις αλλεπάλληλες διανοητικές του επιθέσεις. Τα αινιγματικά, τελευταία λόγια της μητέρας του αναδύουν το αίνιγμα της ετερότητας της μορφής της, η οποία αποκαλύπτει μια αλήθεια που ο αποδέκτης γιος αδυνατεί να καταλάβει. Η πραγματολογική του γνώση είναι ελλιπής και τα εννοιολογικά του εργαλεία υπερκερνώνται συνεχώς από τα νέα δεδομένα που φέρνει στην επιφάνεια η έρευνά του. Έχοντας περιορισμένες μαρτυρίες, την πλαγιοκοπέει καθιστώντας έμμεσους μάρτυρες τους ανθρώπους με τους οποίους συνυπήρξε. Επειδή και αυτοί είναι αμετάκλητα απόντες, ανακαλεί τη συμπεριφορά τους ώστε, ιχνογραφώντας την, να κατανόηση τη σχέση της μαζί της και, κατ' επέκταση, το χαρακτήρα

Η μητέρα του Δημοσθένη Κούρτοβικ. Επεξεργασμένη φωτογραφία από το εξώφυλλο του βιβλίου του, *Ο ήχος της σιωπής της*.

της. Το πεδίο διευρύνεται, ανοίγει, προσπαθώντας να αφηγηματοποιήσει το πένθος αφηγηματοποιεί και μια χώρα, την πατρίδα του. Το συλλογικό πένθος μιας ιστορικής κατάρρευσης, η οποία επέρχεται ως αποτέλεσμα της απώλειας της ταυτότητάς της και της αδυναμίας αντικατάστασής της σε έναν καινούργιο, περιδινούμενο κόσμο.

Ο Δημοσθένης Κούρτοβικ, το 1996 εξέδωσε το *Τετέλεσται*. Όπως αναφέρει στην εισαγωγή του, φιλοδοξούσε να γράψει ένα μυθιστόρημα βασισμένο σε φαινομενικά άσχετες μεταξύ τους φωτογραφίες. Φωτογραφίες όχι καλλιτεχνικές, αλλά φωτογραφίες ντοκουμέντα, φωτογραφικά στιγμιότυπα τα οποία δεν στόχευαν στην ανασύνταξη του παρελθόντος αλλά αποκαλύπτονταν ως υπαινιγμοί μιας κρυμμένης αλήθειας. Το μυθιστόρημα δεν γράφτηκε ποτέ (τουλάχιστον ως τώρα), ωστόσο η συγκέντρωση των φωτογραφιών τον οδήγησε στη γραφή ενός τόμου δοκιμών τα οποία αφογκράζονταν

υβριδικά, με κείμενο και φωτογραφία, τον εκρηκτικό 20ό αιώνα.

Στην πρώτη θεματική ενότητα με τον τίτλο «Ιστορία», στη δεύτερη φωτογραφία, απεικονίζεται η μητέρα του συγγραφέα να ανηφορίζει τη Σταδίου, το χειμώνα του 1945. Φωτογραφία της καθημερινότητας από αυτές που τραβούσαν οι φωτογράφοι της εποχής, χωρίς να αδειοδοτηθούν, για να τις πουλήσουν αργότερα στα μοντέλα τους. Στην πορεία απαγορεύτηκαν γιατί παραβίαζαν την ιδιωτικότητα των φωτογραφούμενων και αντικαταστάθηκαν από τις επίσημες φωτογραφίες του ανώνυμου πλήθους. Για τον δοκιμογράφο, οι καθημερινές φωτογραφίες των ανώνυμων μοντέλων έφεραν στο φως την κυτταρική σχέση με την αλήθεια μιας άλλης εποχής που διέτρεχε και διέλαθε την Ιστορία πριν από την επίσημη φωτογραφική καταγραφή της και την ιδεολογική της εκάστοτε εξουσίας και τους μεγάλους σχηματικούς αγκιστήρες.

Αργετο Δημοσθένη Κούρτοβικ / Εστία

Η μητέρα του, και η όποια σχέση του συγγραφέα-αφηγητή μαζί της, φαίνεται να τον απασχολεί από τη δύση ακόμα του προηγούμενου αιώνα, πριν καταστεί αίνιγμα με το θάνατό της. Και η τεχνική του αινίγματος, η θεματοποίησή της, συνιστά ένα άλλο χαρακτηριστικό της μυθιστορίας του, αφόρμηση της δράσης που παρασύρει τους πρωταγωνιστές σε χωροταξικές και υπαρξιακές περιδινήσεις τροποποιώντας τη συνείδησή τους και αναπόφευκτα τη σχέση τους με τον κόσμο, συνιστά ένα αίνιγμα που καλούνται απρόσμενα να επιλύσουν. Για παράδειγμα, στο μυθιστόρημα *Το ελληνικό φθινόπωρο της Έβα-Ανίτα Μπέγκισον*, ένα αινιγματικό, ηχητικό ντοκουμέντο βάζει την πρωταγωνίστρια σε μια αστυνομική περιπέτεια και την εξαναγκάζει να αναθεωρήσει την ιδέα της για την Ελλάδα, στην οποία ζει και ψωμίζεται ως δημοσιογράφος για πολλά χρόνια. Αναθεώρηση που αναπόφευκτα οδηγεί και στην αναθεώρηση του εαυτού της. Στο μυθιστόρημα *Η νοσταλγία των δράκων*, αίνιγμα αποτελεί η κλοπή του Ίβικου, της προϊστορικής μούμιας ενός ανθρώπου που βρέθηκε άγρια σφαγμένος μακριά από τον γεωφυσικό του χώρο.

Η ΟΣΦΡΗΣΗ, ΑΪΛΟΣ ΣΚΕΛΕΤΟΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Ο αφηγητής, υιοθετώντας τρίτο-πρόσωπη αφήγηση, ξεκινά από τα δεδομένα που έχει για τη μητέρα του. Μαζί όμως με τις βεβαιότητες αναδύονται και ερωτηματικά που υποχρεώνουν τον αφηγητή να ανατρέξει στη συνδρομή της μνήμης του για να τα απαντήσει. Στην αναγκαιότητα να επιστρέψει στα Πετράλωνα μέσα από τη νοερή ανάκληση των οσμών, *τον άυλο σκελετό της μνήμης*.

Η συγκεκριμένη επιλογή συνάδει

με τις έρευνες των νευροεπιστημών, οι οποίοι τεκμηριώνουν ότι η γεύση και η όσφρηση είναι οι μόνες αισθήσεις που συνδέονται άμεσα με τον ιππόκαμπο, το εγκεφαλικό κέντρο της μακροπρόθεσμης μνήμης αφήνοντας ανεξίτηλα σημάδια στο εσωτερικό του. Οι υπόλοιπες αισθήσεις επεξεργάζονται από το θάλαμο και εκλογικευόμενες εισάγονται στη συνείδηση. Κατά συνέπεια οι αισθήσεις της όσφρησης και της γεύσης είναι οι πλέον αποδοτικές και αξιόπιστες στην ανάκληση του παρελθόντος. Και ο θεός Προυστ μας έδωσε μια γεύση γι' αυτό, πολλές δεκαετίες πριν από τους νευροεπιστήμονες.

Όσοι οι αναμνήσεις δεν είναι αναλλοίωτα εγγράμματα, στατικές πληροφορίες, ανεξάρτητες από την ενέργεια της ανάκλησής τους. Κάθε ανάκληση δημιουργεί ένα νέο έγγραφο το οποίο είναι διαφοροποιούμενο από το προηγούμενο και μάλλον απέχει περισσότερο από το αρχικό συμβάν. Πρόκειται για μια ατελείωτη διεργασία με συνεχείς μεταβολές που πραγματοποιείται μέσω της ρηματικής αφήγησης. Η διεργασία των μεταβολών μετασχηματίζει και το υποκείμενο, καθώς η τροποποίηση της μνήμης τροποποιεί και την ταυτότητά του. Ο συγγραφέας-αφηγητής προειδοποιεί τον αναγνώστη στην καταληκτική «Σημείωση» του έργου για τη συγκεκριμένη συνθήκη που καθιστά υποχρεωτική κάθε ανάμνηση, ανεξάρτητα από την πρόθεση του εκάστοτε αφηγητή, και προϊόν μυθοπλασίας. Και επειδή μάλλον οι πιο ζωντανές μνήμες του αφηγητή είναι από τα Σεπόλια, εξομολογείται: *γεννήθηκα δέκα χρονών στα Σεπόλια.*

Καθώς όμως τα ερωτήματα επανέρχονται και δεν βρίσκουν απάντηση, ο αφηγητής να επιστρέφει και διά ζωής στη συνοικία της εφηβικής, μετεφηβικής και της πρώτης του νιότης για να προσθέσει και την όραση, την αυτοψία του πεδίου, στην όλο και πιο εναγώνια προσπάθειά του να επιλύσει το αίνιγμα της μητέρας του και όχι μόνο. Οι νευροεπιστήμονες έρχονται εκ νέου να μας πληροφορήσουν πως η όρασή μας μπορεί να ξεκινά με τα φωτόνια, αλλά από εκεί και ύστερα ο εγκέφαλός μας, με την επενέργεια της φαντασίας, τους δίνει μορφές ώστε να κατανοήσουμε τον κόσμο που συγκροτείται. Η πραγματικότητα δεν υφίσταται ανεξάρτητη αλλά δημιουργείται από τις νοητικές διεργασίες που μεταπλάθουν αυτό που αντικρίζει το βλέμμα. Ο αφηγητής φτάνει στο σπίτι του, ανακαλεί με τη μνήμη του τον περιβάλλοντα

Είσα Καραντιώδη

Ο Δημοσθένης Κούρτοζικ στα γραφεία του εκδοτικού οίκου του, υπογράφει το τελευταίο βιβλίο του.

χώρο, δίχως ωστόσο να νιώσει την αναμενόμενη συγκίνηση. Μόνο όταν οδηγείται σε ένα υπερυψωμένο σημείο, σαν να ήπταται τον χώρο, νιώθει η πανοραμική εικόνα της συνοικίας να ξεθολώνει το βλέμμα του από την λύ του χρόνου.

Τα Σεπόλια είναι η λαϊκή περιοχή στην οποία καταφεύγει η μητέρα του μετά τη χηρεία της και την οικονομική καταστροφή. Ανακαλεί το μεγάλωμά της ως τα δώδεκα στην Αμερική, την επιστροφή σε μια επαρχιώτικη Αθήνα, την ακρωμένη επιθυμία της να γίνει ηθοποιός, τη ματαιωμένη πρόθεσή της να σπουδάσει στη Νομική, το γάμο της με τον ζωντοχίτρο πατέρα του αφηγητή και τον πρόωρο αιφνίδιο θάνατό του, την οριστική της εγκατάσταση στα Σεπόλια, την περιφάνια της, την αξιοπρέπιά της, τη φιλοπεριεργεία της, το πείσμα της, την αυτοπειθαρχία της, την απαιτητικότητα της, την ιδιόμορφη εσωτερικότητά της. Μια αστική, προτεσταντική προσωπικότητα, όπως την αποτιμά

ο αφηγητής. Εγώ θα υποστήριζα εν μέρει και στωική, με την έννοια ότι, έχοντας επίγνωση της αδυναμίας της να ελέγξει τα σημαντικά γεγονότα του βίου της, θεωρεί ηθικό της καθήκον να ελέγξει τις παρορμήσεις της και τις πράξεις της σε σχέση με αυτά. Υποφέρει τις αντιξοότητες και εκδηλώνει ελάχιστα τα συναισθήματά της. Υποδέχεται κάθε αλλαγή του κόσμου με ένα «για φαντάσου», σαν να υποψιάζεται ότι συνιστούν μέρος μιας κοσμικής ευταξίας.

Η ενεργοποιημένη μνήμη του αφηγητή, επικουρούμενη από την επιτόπια επιστροφή του τόσες δεκαετίες μετά, ανασύρει στην επιφάνεια πληθώρα λαϊκών τύπων με τους οποίους η μητέρα του, αν και τόσο ξένη, συγκροτείται αποσπώντας το θαυμασμό τους. Ο αφηγητής συνειδητοποιεί ότι, μαζί μ' αυτή, χάνεται ένας ολόκληρος κόσμος στον οποίο και εκείνη ανήκε. Η δική της απώλεια, το πένθος της απώλειάς της, τον οδηγεί εκεί από όπου ξεκίνησε, ανακαλώντας μια διαδρομή τις δια-

θλάσεις της οποίας και τα κενά της συμπληρώνει ο δοκιμακός στοχασμός. Η αποσπασματικότητα των χαρακτήρων, η διαγραφή τους μέσα από θραυσματικά συμβάντα ή από επαναληπτικές τους ενέργειες δίνουν το ερέθισμα στον διανοούμενο αφηγητή να αναπτύξει αλλεπάλληλες δοκιμακές σελίδες τις οποίες εκμαιεύει από το πραγματολογικό του υλικό. Μοιάζει να μην ικανοποιείται από την κατάθεση του υλικού του και να επιδιώκει, μέσα από το στοχασμό, να δώσει μια πιο ολοκληρωμένη σύλληψη της μητέρας του, του ίδιου, της πατρίδας του, πιθανότατα και της Ευρώπης της οποίας η Ελλάδα αποτελεί μέλος. Συμπληρώνει έτσι τα κενά, εκθέτει ερμηνείες, συσχετίζει με το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Οι δοκιμακές σελίδες είναι εξαιρετικά πρωτότυπες και εύστοχες, οξυδερκείς και παραστατικές και, πολλές φορές, χαρίζουν αυτόνομη διασηπτική συγκίνηση.

Εδώ θα μπορούσε να προβληθεί και η κλασική ένσταση, ότι η συχνότητα και το εύρος τέτοιων σελίδων αφυδατώνουν τη δραστηριότητα της αφήγησης και ότι η παρεμβολή τους συνιστά ένα είδος ερμηνείας που χειραγωγεί τον αναγνώστη. Αυτό ίσως να μπορούσε να ειπωθεί για ένα κλασικότροπο μυθιστόρημα. Η τεχνική ωστόσο που εφαρμόζει ο συγγραφέας νομίζω ότι απενεργοποιεί την παραπάνω ένσταση και εξαναγκάζει σε τροποποίηση των αναγνωστικών έξεων. Αν θα είχα να επισημάνω κάτι, είναι η ετεροβαρής παρουσίαση του ανθρωπίνου που στηρίζει το κείμενο. Ανθρωπίνου μιας απελθούσης εποχής τους οποίους συμπληρώνει ο δοκιμακός στοχασμός, χωρίς εντούτοις να παρουσιάζονται και ανθρωπίνου της νεότερης ιστορικής συγκυρίας στην οποία συχνά αναφέρονται οι δοκιμακές σελίδες. Απουσιάζει η διαλεκτική αντίστιξη, η οποία νομίζω θα χάριζε στο μυθιστόρημα επιπλέον δραματική ένταση.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η έναρξη του μυθιστορηματικού τοποθετεί ειδολογικά στο τομέα της μυθιστορηματικής βιογραφίας, η οποία γεννήθηκε ως είδος στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Εδράζεται στην κλασική βιογραφία, ωστόσο η συνειδητοποίηση ότι η αντικειμενικότητα και η αυθεντικότητα που επιδίωκαν οι βιογράφοι ήταν αδύνατο να επιτευχθούν οδήγησε στο μετασχηματισμό του είδους σε κάτι πιο

σύγχρονο. Στο συνδυασμό ιστορίας και λογοτεχνίας, γεγονότων και επινοήσεων, που μετατοπίζουν το είδος από το πεδίο της ιστορίας σε αυτό της λογοτεχνίας. Στο εσωτερικό του ωστόσο, επειδή φέρει ακόμη το φορτίο της βιογραφίας, αποκαλύπτει στοιχεία όχι μόνο για τον βιογραφούμενο αλλά και για τον βιογράφο, τους προσωπικούς του λόγους για την επιλογή του βιογραφούμενου προσώπου, την έκθεση συγκεκριμένων στοιχείων από τον βίο του και, βέβαια, το σχολιασμό τους. Και μάλλον αυτό το χαρακτηριστικό εκμεταλλεύεται ο συγγραφέας για να κάνει το επόμενο βήμα προς την αυτοβιογραφία.

Η αυτοβιογραφία είναι το κειμενικό είδος στο οποίο το υποκείμενο γράφει το ίδιο την ιστορία του βίου του σε χρόνο –συνήθως– αρκετά μεταγενέστερο από το χρόνο των διαδραματιζόμενων γεγονότων. Είναι ένας τρόπος να δει ο αναγνώστης πώς ο αυτοβιογραφούμενος ανακαλύπτει και συγκροτεί την ταυτότητά του και, ταυτόχρονα, πώς αντιλαμβάνεται τον περιρρέοντα κόσμο. Θεωρητικά, ο συγγραφέας, ο κεντρικός ήρωας και ο αφηγητής ταυτίζονται, ωστόσο υπάρχουν και εκείνοι που στέκονται σκεπτικιστικά απέναντι σε αυτή την τριπλή ταύτιση. Θεωρούν ότι ο συγγραφέας να μην ταυτίζεται με τον κεντρικό ήρωα, από την άλλη όμως διαφέρουν ηλικιακά και ο αφηγητής λειτουργεί ως γέφυρα ανάμεσά τους.

Τα δύο παραπάνω είδη θα μπορούσαν το καθένα ξεχωριστά να εκληφθούν μονότροπα ως ντοκουμέντο ή ως μαρτυρία, εντούτοις ο συγγραφέας με τη σύζευξή τους τα μετουσιώνει σε κάτι γόνιμο και ευφάνταστα λογοτεχνικό. Στην πολυπλοκότητα και στην εμβάθυνση της ιστορίας είναι νομίζω ενδιαφέρουσα η λειτουργία των χαρακτήρων και των αφηγητών, η αναπόφευκτη συμπλοκή τους. Υπάρχει ο πρωταγωνιστής, ο οποίος είναι και ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής σύμφωνα με τη σύμβαση της αυτοβιογραφίας. Μας δίνει μια σειρά πληροφορίες για τον εαυτό του, τον βίο του στην ημεδαπή και στην αλλοδαπή, τις διανοητικές και ψυχικές του διακυμάνσεις, ο οποίος είναι εξαιρετικά χρήσιμος ως προς την εσωτερική του ανάλυση. Είναι πληροφορίες εντούτοις οι οποίες, όντως υποκειμενικές, υπόκεινται στη βάση του σκεπτικισμού, της αμφισβήτησης της αξιοπιστίας τους. Μετατοπιζόμενοι στο επίπεδο της βιογραφίας, κεντρικό πρόσωπο κα-

θίσταται η μητέρα του. Εδώ η αξιοπιστία των πληροφοριών αποκτά νέο ενδιαφέρον αφού εξαρτάται από την εστίαση του αφηγητή. Ξεκινά με εξωτερική εστίαση, κλασική εστίαση των αστυνομικών έργων στα οποία ο αφηγητής γνωρίζει λιγότερα από τον ήρωα. Και πώς θα μπορούσε να γίνει αλλιώς από τη στιγμή που η μητέρα του συγγραφέα-αφηγητή λίγο πριν πεθάνει διατυπώνει μερικές λέξεις το νόημα των οποίων του διαφεύγει;

Το γνωστικό κενό ο συγγραφέας-αφηγητής προσπαθεί το καλύτερο εν μέρει με τη συγκέντρωση πληροφοριών από άλλους χαρακτήρες για τη μητέρα του. Και εδώ υφίσταται η υποκειμενικότητα, η διεύρυνση όμως των πληροφοριών της προσδίδει μεγαλύτερη αξιοπιστία. Έχουμε δηλαδή μια μετατόπιση προς τη διυποκειμενικότητα, ό,τι πιο πλησίον στον παντογνώστη αφηγητή. Πόσο μάλλον που οι πληροφορίες και οι εκτιμήσεις των άλλων χαρακτήρων συγκλίνουν ως προς την αξιολόγηση του προσώπου της μητέρας του, η οποία απολαμβάνει πάνδημη αποδοχή και αναγνώριση, κάτι που μέχρι το θάνατό της διέφευγε του συγγραφέα-αφηγητή γιου της.

Οι διαθλάσεις και οι διασταυρώσεις των οπτικών και των φωνών, η κρίση της βιογραφίας και της αυτοβιογραφίας καθιστούν το μυθιστορηματικό σύμπαν έμφερο συναισθημάτων και νοημάτων. Και βέβαια, η αινιγματική έλξη που ασκεί στον αφηγητή η μητέρα του δεν έχει μόνο εσωτερικό χαρακτήρα αλλά και εξωτερικό. Το μυθιστορηματικό σύμπαν είναι και βιογραφία μιας πατρίδας η οποία, το καλοκαίρι του 2015 που πεθαίνει η μητέρα, δείχνει να μετεωρίζεται, να ψυχορραγεί, το άδηλο μέλλον της να μην προδιαθέτει για αισιόδοξες προβλέψεις. Πρόκειται για τη βιογραφία μιας χώρας με αφετηρία το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, μέσα από την πνακοθήκη μιας σειράς ανθρωπότητων οι οποίοι λειτουργούν διττά. Αφενός συνδράμουν στην προσπάθεια του συγγραφέα-αφηγητή να ανακαλύψει τη μητέρα του, αφετέρου ξεψαχνίζουν την ιστορική διαδρομή της χώρας έως το κρίσιμο καλοκαίρι του 2015. Το τέλος μιας εποχής και ενός ολόκληρου κόσμου προκαλούν αμφίθυμα συναισθήματα στον διανοούμενο αφηγητή.

Ανάμεσα στα έντιλα κεφάλαια του μυθιστορημάτος υπάρχει και ένα σχεδιάσμα το οποίο σχετίζεται με την ομιλία που έχει αναλάβει ο

αφηγητής στο Φεστιβάλ του Βερολίνου για την κρίση της ταυτότητας στη σημερινή Ευρώπη. Συμπέρασμα του είναι ότι η κρίση που διέρχεται η ευρωπαϊκή ταυτότητα, αλλά και εν γένει οι ταυτότητες στην εποχή μας, σχετίζεται με την υπερτάχυνση της παγκοσμιοποίησης και την απώλεια της ιστορικότητας του ευρωπαϊκού κόσμου.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΕΝΟΣ ΚΟΣΜΟΥ

Η απεύθυνση-έκκληση της μητέρας προς τον αφηγητή του μυθιστορημάτος εξάπτει την περιέργεια να αναπλεύσει στο χρόνο και να αναζητήσει τον πυρήνα της ταυτότητάς της, το καταγωγικό εκείνο σημείο που θα ήταν το κλειδί της κατανόησής της. Ταυτόχρονα, η έρευνά του τον φέρνει αντιμέτωπο και με τον εαυτό του. Και ενώ ως τότε πίστευε ότι ως χαρακτήρες ήταν διαμετρικά αντίθετος με τη μητέρα του και, μάλλον, αταίριαστος μαζί της, τα ευρήματά του ανατρέπουν την αρχική του εντύπωση. Κατά κάποιον τρόπο, οι τελευταίες λέξεις της μητέρας του ήταν μια δωρεά προς αυτόν, ένα νεύμα το οποίο, ας μου επιτραπεί η υπερβολή, είχε μια χαϊντεγκεριανή απόχρωση. Επειδή «είμαστε και σκεπτόμαστε», οι λέξεις της μητέρας υποχρεώνουν τον συγγραφέα-αφηγητή, αναπλέοντας στο παρελθόν σε μια τάξη συμβάντων με χρονολογική συνάφεια, να επιστρέψει στο παρόν και να οδηγηθεί στο εκστατικό μέλλον ανακαλύπτοντας έναν άλλο εαυτό από εκείνον που πίστευε έως τότε. Τη συγκεκριμένη πορεία δεν την διήνυσε μόνο με τη συντροφιά της μητέρας του, αλλά με έναν ολόκληρο λαϊκό κόσμο, ο οποίος άρχισε πλέον να εξαφανίζεται, να αντικαθίσταται από έναν άλλο. Το καλοκαίρι του 2015 δεν ήταν τόσο μια πολιτική ρήξη για εκείνον, όσο μια πολιτισμική ρήξη. Βαθύτατα υπαρξιακή. Ήταν το τέλος μιας γενιάς που αναζήτησε κάτι μεγάλο, συμβιβάστηκε με κάτι μικρό, τη μορφή του οποίου ανεπαίσθητως απώλεσε. Σε αυτή τη γενιά ανήκε και η μητέρα του με τις υπαρξιακές της ματαιώσεις, τις οποίες αναλογιζόταν από το πλουταριό του σπιτιού χαζεύοντας στον ορίζοντα ή ξεσπώντας ενίοτε με βίαία πάθη.

Σε ένα από τα τελευταία κεφάλαια του μυθιστορημάτος, ακούμε για πρώτη φορά μια διαφορετική φωνή από αυτή του αφηγητή. Τη φωνή της νεαρής κοπέλας από μια λέσχη ανάγνωσης, στην οποία ο συγγρα-

φέας έστειλε το κείμενό του να το διαβάσει. Εκτός των άλλων παρατηρήσεων, που αποκαλύπτουν το διαγενεακό τους χάσμα, υπάρχει και μια παρατήρηση σημαντική: η κοπέλα επισημαίνει ότι, σε αντίθεση με την κοσμοπολίτικη οπτική των άλλων μυθιστορημάτων του, αυτό είναι το πιο «ελληνικό». Παρατήρηση φαινομενικά σωστή, μόνο που τα ένθετα κεφάλαια για την ευρωπαϊκή ταυτότητα υπαινίσσονται την πεποίθηση του αφηγητή ότι η προσωπική ιστορία της μητέρας του, η δική του, και η ιστορική πορεία της χώρας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έχουν οικουμενικότερη διάσταση, η οποία αφορά τον κάθε άνθρωπο χωριστά, αλλά και τον νεότερο κόσμο που απορροφάνεται ταχύτατα από τα ιστορικά του ριζώματα, μετεωριζόμενος σε ένα παρόν ολοένα και πιο ρευτοποιημένο από την λιγυγιάδη τεχνολογική του επιτάχυνση. Επιπλέον, υφίσταται και μια υπαινικτική αλλά και ουσιαστική προσθήκη ως προς το αποτέλεσμα της έρευνάς του. Η μητέρα του, αν και συγκροτημένη από ανομοιογενή υλικά, έχοντας τα ιστορικά της ριζώματα, διατηρεί την ισοροπία της στο αέναο στροβίλισμα του κόσμου. Ο συγγραφέας-αφηγητής, κατασκευασμένος εξίσου από ανομοιογενή υλικά, τέκνο όμως μιας άλλης εποχής ξεριζωμένης από το παρελθόν, αδυνατεί να βρει την εσωτερική του ισοροπία, τη *λύτρωση*, όπως χαρακτηριστικά λέει.

Η απεύθυνση της μητέρας, η κλήτευσή της προς τον αφηγητή, συνιστά το έναυσμα μιας εσωτερικής περιπέτειας που συμπλέκεται με την υπαρξιακή περιπέτεια της χώρας σε ένα ιστορικό σταυροδρόμι. Εμμένοντας μάλλον σε πρόσωπα παρά σε επεισόδια, το μυθιστορηματικό, εκμεταλλευόμενο την υβριδικότητα του είδους του, την πρωτεύει του ικανότητα να μεταμορφώνεται αφομοιώντας άλλα κειμενικά είδη, παρέχει στον αφηγητή το μονοπάτι που τον οδηγεί στη θέαση μιας αλήθειας υποκειμενικού και ταυτόχρονα οικουμενικότερου χαρακτήρα. *Η ελιά και η φλαμουριά*, η εντοπιότητα και η οικουμενικότητα, όπως είναι ο τίτλος μιας πρόσφατης μελέτης του Δημοσθένη Κούρτοβικ για τη νεοελληνική λογοτεχνία, φαίνεται να παραμένει διαχρονικός του στόχος. Μόνο που, στο συγκεκριμένο μυθιστορηματικό, ο πυρήνας της μυθοπλαστικής μετουσίωσης είναι το ριζικά προσωπικό βίωμα της απώλειας. ■

Το σκληρό παιχνίδι να ονομάζεις

Από τη ΓΙΑΝΝΑ ΜΠΟΥΚΟΒΑ

Δύο βασικές για την ποιητική της Δήμητρας Κατιώνη γραμμές – η εξερεύνηση / καταγραφή του κόσμου και ο αυτοστοχασμός της γλώσσας πάνω στη γλώσσα – συναντιούνται και αλληλοσυμπληρώνονται.

Πιστεύω ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει καλύτερη εισαγωγή στην ποιητική σκέψη και πράξη της Δήμητρας Κατιώνη από ένα μικρό απόσπασμα από το πρώτο βιβλίο της, *Το παραμύθι από ψηλά* (Ροές, 2008). Μερικές γραμμές, δηλαδή, από το ποίημα «Φταρνίσματα του μυαλού», που ήδη εμπεριέχουν, μαζί με την διατύπωση του τίτλου, την ιδιαιτέρη χροιά της ποιητικής της:

*Φταρνίσμα 2
το αναπνέω της σκέψης
εξασφαλίζει την παραμονή
σου σε αδιέξοδα*

*Φταρνίσμα 3
η γλωσσική επικοινωνία είναι
ένδειξη ασυνειδησίας*

*Φταρνίσμα 4
είναι η δίψα που μου δίνει ζωή,
όχι το νερό*

*Φταρνίσμα 7
στους τοίχους της ορθογραφίας τους
τον έρωτά μου τον γράφω
με δύο λάμδα*

Ένα πρώτο βιβλίο σπάνιας ωριμότητας (όταν εκδόθηκε η ποιήτρια ήταν 25 χρονών) όπου διακρίνει κανείς όλα τα χαρακτηριστικά που εμπλουτίζονται και εξελίσσονται με τα χρόνια στη γραφή της: τη μετωπική σύγκρουση με τα μεγάλα ερωτήματα, την ανήσυχη σκέψη, την ασυνήθιστη οπτική, το χιούμορ.

Και αν *Το παραμύθι από ψηλά* ήταν –όπως μας προειδεάζει και ο τίτλος– μια εξερεύνηση του κόσμου μέσω του μαγικού, με όλη την σκληράδα και την ομορφιά του, η δεύτερη συλλογή, *Τρεις μέρες και ένα τρίτο* (Θράκα, 2016), πραγματευόταν την ίδια τη γλώσσα, τη δύσκολη και απρόβλεπτη πράξη να μιλήσεις, τον τρόπο με τον οποίο η γλώσσα –πάντα προσωρινά, πάντα για λίγο διάστημα μόνο– «φιλοξενεί» τον εαυτό μας.

*Το κείμενο βασίστηκε στην ομιλία από την παρουσίαση του βιβλίου στο βιβλιοπωλείο «Ζάτοπεκ» στις 7 Μαρτίου 2024 στην Αθήνα.

ΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΑ

Στην καινούργια συλλογή, *ζώα-φντά*, αυτές οι δύο βασικές για την ποιητική της Κατιώνη γραμμές – η εξερεύνηση / καταγραφή του κόσμου και ο αυτοστοχασμός της γλώσσας πάνω στη γλώσσα – συναντιούνται και αλληλοσυμπληρώνονται.

Πολλά από τα ποιήματα του βιβλίου έχουν τη μορφή του ορισμού, συνιστώντας μια συνειρμικά ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια πραγμάτων ή καταστάσεων, που αρχίζει από τα βασικά, με σχεδόν παιδική επιμονή: τι είναι το πράγμα αυτό, ποια η θέση του ανάμεσα στα άλλα, ποια η λειτουργία του.

Μερικές φορές, ολόκληρο το ποίημα δομείται ως αυτή η αναζήτηση:

*Βονό
Ήρεμα ξαπλωμένο στο σκληρό στρώμα
του ορίζοντα. Το σκληρό ρος της
κορυφογραμμής σου πριν το χάρμα.
Μου κρύβει το άπειρο. Ευχαριστώ.*

Μερικές φορές, ο ορισμός είναι μόνον ένα από τα συστατικά του ποιήματος, ένα είδος νοητικής ραχοκοκαλιάς του:

*Φωτογραφία είναι η ελπίδα να είναι
όλα άγνωστα.*

Ο λόγος είναι αποφθεγματικός, η διατύπωση κατηγορηματική, σκληρή, απόλυτη:

Παιδιά θα πει ελεύθερος από το τίποτε.

*... Πτώση είναι η συμμόρφωση προς
τη βαρύνουσα έλξη που ονομάζεται
επιθυμία. Τρέλα είναι ο ίλιγγος της
πτώσης. Κάτω από το δέρμα είμαστε
όλοι τρελοί. Τρελούς ονομάζουμε
όσους δεν έχουν δέρμα... [Ζώα]*

Ταυτόχρονα, η καταγραφή του κόσμου συνοδεύεται από μιαν ακούραστη, σχεδόν εμμονική αυτοπαράτηρηση: πώς βιώνω αυτό που περιγράφω, πώς το ονομάζω όσο το βιώνω:

*Η σύνταξη
Είναι μια πυκνή φυλλωσιά πίσω*

*από την οποία κρύβεις την έλλειψή
σου. Αν ξέραμε τι είμαστε, η γλώσσα
θα είχε μόνο ουσιαστικά. Με άντρα,
παιδιά και εραστή θα είναι πλήρης. Τι
όμορφο δάσος, θα λέει.*

Το «εγώ» είναι αναπόσπαστο μέρος του κόσμου που περιγράφεται. Το κομμάτι που τραβάει το πιο ανελέητο βλέμμα. Και αν το να εξετάζεις τα πάντα γύρω σου σαν να είναι άγνωστα, ως απόλυτα καινούρια, είναι ιδιότητα του παιδιού, σπάνια έχω δει, τόσο λιτά και με τόση ακρίβεια διατυπωμένη σε ποίημα, την παιδική φρίκη να συμμετέχει ενεργά στην πραγματικότητα, το ασήκωτο βάρος αυτής της παιδικής λογικής που περιγράφεται και από την ψυχανάλυση: αν εγώ είμαι το κέντρο όλων, σημαίνει ότι εγώ ευθύνομαι για όλα:

*Φουρτούνιασε ο ουρανός
Τι έκανα πάλι, μαμά;*

Τι είναι τελικά λοιπόν τα *ζώα-φντά*, τα όντα-έννοιες που κατοικούν αυτό το βιβλίο; Τα διαβάζω ως Κενταύρους ανάμεσα στην κίνηση και την ακινησία, μια παράδοξη, βασανιστική διασταύρωση ανάμεσα στο να παρατηρείς τον κόσμο και να δρας στον κόσμο. Έναν κόσμο που και την κανονικότητά του, και το θάυμα του, τα αναλαμβάνεις εσύ ο ίδιος, όπως δηλώνει το πρώτο και σε μεγάλο βαθμό προγραμματικό ποίημα της συλλογής:

*Τα πόδια των πτηνών
είναι σκεπασμένα με λέπια και μοιάζουν
με ρίζες από μικρές, επίμονες
λεμονιές. Αν δεις ένα πουλί να κολυμπά,
να του μοιάσεις. Αν ριζώσει ένα
πουλί, θα φταις εσύ.*

ΟΙ ΛΕΞΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ

Ας θυμηθούμε λοιπόν το παιχνίδι που έδωσε τον τίτλο του βιβλίου και στο οποίο η Δήμητρα Κατιώνη λέει ότι έχανε πάντα (και ας μην την πιστεύουμε): «Όνομα – Ζώο – Φυτό». Το «όνομα» παραλείπεται στον τίτλο, αλλά παραμένει η βασικότερη έννοια. Είναι η αρχή του παιχνιδιού, η αφορμή του, το κέντρο του. Το πώς

Δήμητρα Κατιώνη, *ζώα – φντά*, Κέδρος, Αθήνα 2023, 80 σελ.

ονομάζεις τον κόσμο, είναι ένα από τα βασικά του. Μια μόνιμη αφορμή χαράς και ανησυχίας:

*Τα χάνια
είναι τα πιο αναίτια φντά. Λησμονία
είναι κάθε λουλούδι. Ομορφιά μιας
γλώσσας που ποτέ δεν έμαθες. Όλα
είναι μνήμη. Τι φρικτός κόσμος.*

Όπως είπαμε, το ζήτημα της γλώσσας είναι κεντρικό θέμα στην ποιητική της Κατιώνη τα τελευταία χρόνια: βρίσκεται πάντα στην αιχμή των αναζητήσεών της. Αλλά αν στο *Τρεις μέρες και ένα τρίτο* υπήρχε μια προσέγγιση πιο εγκεφαλικά, πιο βασισμένη στην θεωρία, και εσωστρεφής, στην καινούργια συλλογή, η γλώσσα είναι πολύ περισσότερο εστιασμένη προς τα έξω, στα παρτά, σ' αυτά που συμβαίνουν και μας κάνουν να συμβαίνουμε. Να μην ξεχνάμε ποια είναι ολόκληρη η ονομασία του παιχνιδιού: «Όνομα – Ζώο – Πράγμα – Φυτό». Οι λέξεις του βιβλίου αυτού αποσκοπούν να είναι πολύ περισσότερο *πράγματα*, απ' όσο έννοιες.

Πρόκειται αδιαμφισβήτητα για μια γλώσσα βιωμένη, σωματική, δηλωμένα θηλυκή. Μέσα στα τραυλισματά της και στην υπνωτική της υποβλητικότητα, και στα κενά, και στα αδιέξοδά της – μια γλώσσα ταυτότητας:

*Θηλαστικά
Σπυδάζοντας την κτητική αυτονομία
της γυναικείας ακτημοσύνης –καρχαρία
μου, φάλανα, λαβράκι– διαπιστώνει
κανείς –γύπια, σταυρατέ μου, σκον-
ληκάκι– πως το πιο τρομακτικό από
όλα –καταγίδα, καύσωνα, αεράκι μου–
είναι ότι η γυναικεία –αγάπη μου, αγάπη
μου, αγάπη– δεν έχει να χάσει τίποτε.
Άδεισέ την. Αυτή η γωνιά είναι δική
μου. Και θα μείνει κενή.*

Το θεωρώ κάτι πολύ σημαντικό αυτό: μια δηλωμένη θηλυκή ταυτότητα στη γραφή, όχι ως κάποιο σύνθημα ή θεωρητικοποιημένο σχήμα, αλλά ως μια υπαρξιακά αναγκαία, καλλιτεχνικά γόνιμη πράξη. Η πράξη να ονομάζεις τα πράγματα με τη γλώσσα που σε κάνει μοναδική. ■

Ό,τι θυμάται η Άνγκελα Μέρκελ

Από την ΕΜΗ ΒΑΪΚΟΥΣΗ

Άνγκελα Μέρκελ, *Ελευθερία. Αναμνήσεις 1954–2021*, μετάφραση από τα γερμανικά: Έμη Βαϊκούση, Μεταίχμιο, Αθήνα 2024, 752 σελ.

Αυτό το βιβλίο αφηγείται μια ιστορία που όμοιά της δεν θα υπάρξει ποτέ ξανά, απλώς και μόνο διότι, από το 1990, έπαψε να υπάρχει το κράτος όπου πέρασα 35 χρόνια της ζωής μου.

Ήδη σ' αυτή την πρώτη φράση του προλόγου της *Ελευθερίας*, των *Αναμνήσεων* της Άνγκελα Μέρκελ, η συγγραφέας, πρώην καγκελάριας της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, παρακινεί τον αναγνώστη να αναλογιστεί τα ίχνη που άφησαν στην προσωπικότητά της τα βιώματα της ζωής της στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας:

Θέλω να αφηγηθώ την ιστορία μιας ζωής χωρισμένης στα δύο: ένα μέρος, έως το 1990, σε συνθήκες δικτατορίας, κι ένα δεύτερο, από το 1990, σε συνθήκες δημοκρατίας.

«Συνθήκες δικτατορίας». Συνθήκες διπλής δικτατορίας μπορεί να πει κανείς: στη δικτατορία που επιβάλλει η Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας στους πολίτες της, επικάθεται η σοβιετική δικτατορία επί της Λαοκρατικής Δημοκρατίας. Σε αυτήν ακριβώς τη συνθήκη συνίσταται το είδος των βιωμάτων που θα σημάδεψουν την πρώην καγκελάρια: ο περιορισμός της ελευθερίας, του κατ' εξοχήν ζωτικού ατομικού χώρου και, ήδη στα πρώτα σχολικά χρόνια, οι ταξικές υφής διακρίσεις στη βάση του πατρικού επαγγέλματος που αναγράφεται στα μαθητολόγια, συνδυάζεται με μια εγγύτητα με τον ρωσικό πολιτισμό, τον πολιτισμό του «μεγάλου» εκ των δυο δυναστών: στα μαθητικά της χρόνια, το έπαθλο

για τη διάκρισή της σε μια από τις λεγόμενες «Ολυμπιάδες ρωσικής γλώσσας» είναι ένα ταξίδι στη Μόσχα και το Γιαροσλάβλ. Στη συνέχεια, η μαθήτρια Άνγκελα θα αναζητά κάθε δυνατή ευκαιρία προκειμένου να «φρεσκάρει» τη γνώση της ρωσικής γλώσσας, καταφεύγοντας ακόμα και σε «αντισυμβατικούς», όπως γράφει, τρόπους: επιστρέφοντας με το ποδήλατο απ' το σχολείο έπιανε κουβέντα με σοβιετικούς στρατιώτες που υπηρετούσαν στην περιοχή. Στο πρώτο μισό της ζωής της Μέρκελ, η ΕΣΣΔ –μετέπειτα Ρωσία– είναι λοιπόν ένα κομμάτι της πραγματικότητάς της. Στο πνευματικό και ψυχικό της σύμπαν παρειοφρέουν ωστόσο, έμμεσα ασφαλώς, και οι ΗΠΑ, πάντα με το φωτισμένο της χώρας-συμβόλου της Ελευθερίας (ή, υποθέτει κανείς, και με το φωτισμένο του σωτήρα της «αμαρτωλής» Γερμανίας), κυρίως μέσα από ένα κλίμα στο σπίτι, όπου η πολιτική κυριαρχούσε στις συζητήσεις. Η Μέρκελ ενημερώνεται επίσης, στο μέτρο του δυνατού, για τις εξελίξεις στη Δύση, ενώ παρακολουθεί συστηματικά και τη γερμανόφωνη και αγγλόφωνη βιβλιογραφία στον τομέα της επιστήμης της.

ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΡΩΣΙΑΣ, ΗΠΑ, ΚΙΝΑΣ

Στο δεύτερο μισό της ως τώρα ζωής της, μετά την κατάρρευση της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της ΕΣΣΔ, οι συνθήκες θα αντιστραφούν: οι ΗΠΑ έχουν πλέον εισέλθει στη σφαίρα της πραγματικής της ζωής, στη σφαίρα που καθορίζει μάλιστα τη ροή των πραγμάτων – μια ροή που

η ίδια καλείται πλέον να διαχειριστεί, ως ηγέτις της χώρας της. Η Ρωσία-πρώην ΕΣΣΔ είναι πλέον απύσχα από την καθημερινή της ζωή, χωρίς επιρροή σ' αυτήν, και η καγκελάρια θα χρειαστεί να διαχειριστεί τη σχέση μαζί της όπως διαχειρίζεται κανείς τη σχέση του με ένα φάντασμα του παρελθόντος, που ωστόσο εμφανίζεται πια και ως πραγματικός πιθανός εταίρος, με την πάροδο του χρόνου προβληματικός εταίρος και αργότερα εχθρός. Η ευφυΐα και η συστηματική σκέψη όσο και η ανθεκτικότητα ψυχική κρίση θα συμβάλουν εντέλει σε έναν διαλεκτικό συγκερασμό της βιωματικής γνώσης της πρώην ΕΣΣΔ και της νέας πραγματικότητας. Αυτός ο συγκερασμός αποτυπώνεται με ενάργεια στα απομνημονεύματά της. Η Άνγκελα Μέρκελ καταφέρνει να παρατηρεί τον κόσμο έξω από τη *Σκιά των δυο γιγάντων* – τριών, με την προσθήκη της Κίνας.

Η θέση της Μέρκελ ως προς τη σχέση της Γερμανίας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) με τις ΗΠΑ αφενός και με τη Ρωσία, ειδικά μετά την εισβολή στην Ουκρανία αφετέρου (π.χ. η *επιβεβλημένη*, όπως τονίζει, *ήττα της Ρωσίας*), ήδη γνωστές, διατυπώνονται και σε αυτό το βιβλίο με σαφήνεια που δεν αφήνει κανένα περιθώριο παρερμηνείας. Όμως δεν είναι μόνο αυτό το αναμενόμενο, που καθιστά το βιβλίο ενδιαφέρον: ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχουν οι αναφορές σε σημεία τριβής και με τις ΗΠΑ, και η εκατέρωθεν διπλωματική ευελιξία με την οποία λειαινόνται: Την ίδια διπλωματική ευελιξία προτάσσει –προτείνοντας εμμέσως πλην σαφώς μια σχετική αυτονομία της ΕΕ από τις

ΗΠΑ– και στη σχέση με τη Ρωσία, αλλά και με την Κίνα, καθώς «η Ρωσία, εταίρος της Κίνας, αφήνεται ουσιαστικά στην αγκάλη του ολοένα ισχυροποιούμενου γείτονά της»:

Εμείς ωστόσο, στην Ευρώπη, παρά τις δικές μας θλιβερές εμπειρίες από την παραβίαση των κανόνων, πρέπει τώρα, τριάντα χρόνια μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, να συνεχίσουμε να κάνουμε, ό,τι είναι δυνατό για να ενισχύσουμε, τόσο στην πολιτική όσο και στην οικονομία, τη διεθνή πολυμερή συνεργασία που βασίζεται σε κανόνες [...] Υπάρχει μια λεπτή γραμμή ανάμεσα στο περιφημο «de-risking» (άρση ή περιορισμός κινδύνου), που σημαίνει να μην εξαρτιόμαστε ποτέ πλήρως από μία μόνο χώρα για ένα συγκεκριμένο προϊόν στις εμπορικές σχέσεις, και του «decoupling», της αποσύνδεσης, της διακοπής των οικονομικών σχέσεων.

Όλα αυτά ασφαλώς και επι' ουδενί δεν αλλάζουν τη μεγάλη εικόνα: η πρωτεύουσα σχέση της ΕΕ με τις ΗΠΑ παραμένει αδιαπραγμάτευτη. Αναδεικνύουν ωστόσο το εύρος της πολιτικής ευφυΐας, χάρη στην οποία η πρώην καγκελάρια διακρίνει (και επισημαίνει) ορισμένες αντινομίες του συστήματος εντός του οποίου τόσο η μεγάλη πλειονότητα του πολιτικού κόσμου της χώρας της όσο και η ίδια έχουν επιλέξει να ανήκουν. Αναφέρομαι σε σημαντικές συγκυρίες, όπου χρειάστηκε να επιστρατεύσει τη διπλωματική της δεξιότητα, προκειμένου να εξισορροπήσει καταστάσεις εν μέσω μιας ατμόσφαιρας με «οσμή ψυχρού πολέμου»: πόλε-

μος στο Ιράκ, παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση, τριβές με αντικείμενο το Σχέδιο Δράσης Μέλους (MAP) για την ένταξη της Γεωργίας και της Ουκρανίας στο ΝΑΤΟ, συμφωνίες του Μινσκ, φυσικό αέριο και ενέργεια πάνω απ' όλα.

ΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Στο ερώτημα σε τι κατεξοχήν συνίσταται η καθαρή (πέρα και ανεξάρτητα από τυχόν διαφωνίες με τις ιδεολογικές ή τις πολιτικές θέσεις της συγγραφέως) αξία αυτού του βιβλίου, η απάντηση θα ήταν η εξής: η *Ελευθερία* δεν συνιστά μόνο μια ανεκτίμητη συμβολή στην κατανόηση της σύγχρονης γερμανικής και ευρωπαϊκής ιστορίας· η Άνγκελα Μέρκελ φωτίζει τον τρόπο με τον οποίο προσελάμβανε, από τη θέση της καγκελαρίου, τους παγκόσμιους συσχετισμούς ισχύος και τους τρόπους που επέλεξε να τους διαχειριστεί, με γνώμονα πρωτίστως το συμφέρον της χώρας της. Το βιβλίο αυτό φωτίζει, με δυο λόγια, τους εσωτερικούς μηχανισμούς της πολιτικής εν γένει, και ειδικά της διεθνούς πολιτικής:

«Μ' άρεσαν οι διαπραγματεύσεις με το πλήθος των εκπροσώπων απ' όλο τον πλανήτη. Μ' ενδιέφερε τρομερά ο πλούτος των γνώσεων που αποκόμιζα για τον κόσμο. Έτσι ανακάλυψα το πάθος και τις ικανότητές μου στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής», γράφει με αφορμή την προεδρία της ως υπουργού Περιβάλλοντος της διοργανώτριας Γερμανίας στην πρώτη Διάσκεψη των Μερών της Σύμβασης-πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή (COP 1) στο Βερολίνο (1995). Το πάθος και οι ικανότητες στην εξωτερική πολιτική, ο φιλέρευνος χαρακτήρας, η δίψα για γνώση και η επιμονή στην ακρίβεια των στοιχείων αποτυπώνονται γλαφυρά στο πανόραμα των διεθνών διπλωματικών επαφών που προσφέρουν τα απομνημονεύματα. (Αναφέρω στο σημείο αυτό ενδεικτικά το εξής: στη διάρκεια ενός από τα ετήσια ταξίδια της στην Κίνα, η Μέρκελ έσπευσε, άμεσα, να ζητήσει από τον σύμβουλό της σε θέματα οικονομικής και χρηματοπιστωτικής πολιτικής να ελέγξει, «στη βάση των διαθέσιμων οικονομικών στοιχείων», τα λεγόμενα του Σι Τζίπινγκ –που εντέλει επιβεβαιώθηκαν– ότι η Κίνα ήταν το οικονομικό και πολιτιστι-

Αλέκος Παπαδάτος / The Books' Journal

Η Άνγκελα Μέρκελ από τον Αλέκο Παπαδάτο.

κό κέντρο του κόσμου για δεκαοκτώ από τους είκοσι αιώνες της ιστορίας του, ότι μόνο στις αρχές του 19ου αιώνα έμεινε πίσω και ότι είχε έρθει πια η στιγμή να επιστρέψει σε αυτή την ιστορική κανονικότητα).

Αναφερόμενη στην έναρξη της πρώτης της καγκελαρίας, η Μέρκελ αναλύει τον διπλωματικό ελιγμό –πρώτο δείγμα ευελιξίας αλλά και τόλμης– στον οποίο κατέφυγε προκειμένου να κάμψει την αντίσταση της Πολωνίας και να εξασφαλίσει τη θετική της ψήφο στον προϋπολογισμό της ΕΕ, το 2005. «Ο προϋπολογισμός», σημειώνει, «στον οποίο έπρεπε να συμφωνήσουν όλα τα κράτη-μέλη, ήταν μια κατασκευή με εξαιρετικά σύνθετη δομή. [...] Γι' αυτό έπρεπε να έχει κανείς πάντα ένα ορισμένο περιθώριο ελιγμών στις διαπρα-

ματεύσεις, το οποίο μπορούσε να αξιοποιηθεί σε μια δεδομένη στιγμή. [...] Ανέχτηκα την κριτική των γερμανικών μέσων ενημέρωσης ότι έδωσα στην Πολωνία γερμανικά κεφάλαια, κρίνοντας πως αυτό ήταν ένα αναγκαίο βήμα για την επίτευξη ενός κοινού αποτελέσματος στη σύνοδο του Συμβουλίου. Αυτό είχε σημασία για μένα».

Η Άνγκελα Μέρκελ δεν διστάζει να αποκαλύψει το ράλι των σκέψεων που συνωθούνταν μέσα της σε συνδυασμό με την προσπάθεια να μαντέψει τις σκέψεις των συνομιλητών της, ειδικά σε στιγμές κορύφωσης της έντασης στη διάρκεια κρίσιμων επαφών: «Ήξερα ότι σχεδόν όλοι όσοι κάθονταν γύρω μου αμφισβητούσαν την κρίση μου ή πίστευαν ότι οι Γερμανοί είναι απλώς περίεργοι», σημειώνει αναφερόμενη στη συνάντηση της G20

στο Λος Κάμπος του Μεξικού, το 2012. Σε άλλο σημείο του βιβλίου περιγράφει με αμεσότητα, σε ύφος προφορικού λόγου, όπως συχνά στην αφήγησή της, –την προσπάθειά της να παραμείνει νηφάλια εν μέσω του ηλεκτρισμένου κλίματος που επικρατούσε λίγο πριν από την ανακοίνωση εκλογικών αποτελεσμάτων, το 2005:

Εγώ καθόμουν εκεί, σαν απουσία από την υπόθεση· σαν να παρακολουθούσα μια σκηνή στην τηλεόραση. Και επαναλάμβανα συνέχεια μέσα μου: *Κάποτε ήσυχια στ' αυγά σου, αλλιώς κινδυνεύεις να παρεκτραπέεις κι εσύ [...]*. Είχα την εντύπωση ότι [ο Γκέρχαρτ Σρέντερ] ήθελε να δημιουργήσει νέα δεδομένα αφηνιάζοντάς με, έτσι ώστε τα δικά του

ποσοστά, καλά σε σύγκριση με τις προσδοκίες, να φανούν ακόμη καλύτερα, και τα δικά μου κακά ποσοστά, επίσης σε σύγκριση με τις προσδοκίες, να φανούν ακόμα χειρότερα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή της γνωστικής επεξεργασίας των δεδομένων και του σχεδιασμού της στρατηγικής της: «Ήμουν αποφασισμένη να κάνω το παν για την επιτυχία αυτής της διάσκεψης», γράφει αναφερόμενη στην ίδια διεθνή Διάσκεψη για την Κλιματική Αλλαγή: «αλλά πώς θα μπορούσα να το επιτύχω εν μέσω αυτού του κυκλώνα κρατικών και μη κρατικών συμφερόντων; [...] Ήταν σαν μια *μυρμηγκοφωλιά* όπου υποψιάζεται κανείς πως υπάρχει μια κρυφή, εσωτερική δομή, αλλά δεν μπορεί να τη διακρίνει [...]. Λίγο λίγο απέκτησα μια καλύτερη αίσθηση για τα συμφέροντα και τα επιχειρήματα των επιμέρους χωρών. Λίγο λίγο ξεκαθάριζε μέσα μου η εικόνα του εσωτερικού της *μυρμηγκοφωλιάς*». Αυτή την εικόνα του «εσωτερικού της *μυρμηγκοφωλιάς*» προσφέρει η συγγραφέας στον αναγνώστη αναπαράγοντας περιεχόμενο διαπραγματεύσεων ή διμερών ανεπίσημων και επίσημων επαφών, σχολιάζοντας ατομικές αντιδράσεις, αναλύοντας τη σημειολογία στάσεων και συμπεριφορών:

Πριν από το δείπνο ο Πούτιν μοίρασε τρία δώρα, ένα ρωσο-γερμανικό, ένα ρωσογαλλικό και ένα ρωσοαγγλικό στρατιωτικό λεξικό –όλα βιβλιοφιλικές εκδόσεις του τέλους του 19ου αιώνα– και με παρακάλεσε να προσφέρω εκ μέρους του το ρωσοαγγλικό λεξικό στον Μπάρακ Ομπάμα την προσηχή Δευτέρα που επρόκειτο να βρεθώ στην Ουάσιγκτον. Ήταν μια διακριτική όσο και δηκτική υπόμνηση του γεγονότος ότι να μεν δεχόταν να συνομιλεί μαζί μας, αλλά στην πραγματικότητα μόνο τις ΗΠΑ αντιμετώπιζε ως ισότιμο εταίρο στις διαπραγματεύσεις εν γένει.

Τον Ιούνιο του 2007, στην κρίσιμη σύνοδο κορυφής της G8 για το κλίμα, η σιωπηλή φάση του μπραντε-φερ του Τζορτζ Μπους με τη Μέρκελ και τον Σαρκοζί –ο οποίος είχε δηλώσει κάποια στιγμή πως θα

Ομογενειακό αρχείο Ανγκελά Μέρκελ

περιορισμούς στα ταξίδια προς τη Δύση, η Μέρκελ ταξιδεύει στο Αμβούργο και από εκεί στην Καρλορούη για να συναντήσει ακαδημαϊκούς ερευνητές του κλάδου της, μεταξύ αυτών και τον σύζυγό της, Γιόαχιμ. Το ταξίδι αυτό, με το τρένο, τη φέρνει για πρώτη φορά σε επαφή με την άγνωστή της ως τότε, όπως σημειώνει, καθημερινότητα της Δυτικής Γερμανίας και της επιφυλάσσει μια απρόσμενη έκπληξη την οποία περιγράφει ως εξής:

Παρεμπιπτόντως, με απασχόλησε πολύ ένα πράγμα που παρατήρησα εκεί. Από το Αμβούργο στην Καρλορούη πήγα με το Ιντερότσι, ένα πραγματικό θαύμα της τεχνολογίας και του βιομηχανικού σχεδιασμού, στα μάτια μου τότε. Ενθουσιασμένη όπως ήμουν, καταλαβαίνει κανείς πόσο έφριξα αντικρίζοντας συνταξιδιώτες μου Δυτικογερμανούς φοιτητές να απλώνουν τα πόδια τους με τα βρόμικα παπούτσια στα περπιποιημένα καθίσματα. Μου φάνηκε αδιανόητο. Τέτοιες συμπεριφορές δεν τις ξέραμε στη ΛΔΓ.

Ήταν το πρώτο δήγμα της πραγματικότητας εκείνης που οι ενήλικοι γνωρίζουμε πλέον καλά: η κατά τ' άλλα γενναιόδωρη προς τον άνθρωπο Φύση, αμέλησε να τον προικίσει με την ικανότητα να ισοροπεί στο κέντρο, δηλαδή, εν προκειμένω, ανάμεσα στην καταστολή και στην κατάχρηση της ελευθερίας. Ένα δήγμα προφανώς επώδυνο, αναπάντεχο για κάποιον που, έχοντας βιώσει ήδη από την παιδική ηλικία τη στέρηση της ελευθερίας σε συνθήκες σοσιαλιστικής δικτατορίας, έρχεται ξαφνικά αντιμετώπιος με την άλλη όψη αυτού του σύμφυτου με τη δημοκρατία ιδεώδους και, άρα, με ένα ακανθώδες πρόβλημα της δημοκρατικής διακυβέρνησης, η αντιμετώπιση του οποίου απαιτεί πραγματική δεξιτεχνία.

Όμως η Μέρκελ είναι άνθρωπος της δράσης και, κατά συνέπεια, ένας αισιόδοξος άνθρωπος, όπως άλλωστε προδίδουν, έμμεσα ή άμεσα, πολλά σημεία της αφήγησης· έτσι, η αποκάλυψη αυτής της πτυχής της πραγματικότητας δεν θα μπορούσε να αναχαιτίσει τη βούλησή της να αγωνιστεί στη συνέχεια, με αυθεντικό πάθος, για την ευδωχή του οράματος μιας επανενωμένης Γερμανίας, μέλους

«Ως φοιτήτρια στα μέσα της δεκαετίας του 1970, μ' άρεσε να πηγαίνω τα Σαββατοκύριακα στη σαξονική Ελβετία· η ανάβαση στους βράχους από ψαμίμητη μου ήταν πάντα πιο εύκολη από την κατάβαση».

μπορούσε και να αποχωρήσει από τις συνομιλίες– περιγράφεται ως εξής:

Ως οικοδέσποινα, προσπάθησα να πω κάτι για να συμβιβασω τα πράγματα, είχα ωστόσο την εντύπωση ότι ειδικά ο Τζορτζ Μπους δεν ήξερε εκείνη τη στιγμή αν ο Σαρκοζί μπλόφαρε. Σηκώθηκε αργά, προχώρησε προς τον Γάλλο πρόεδρο και στάθηκε ακριβώς πίσω του, έτσι ώστε να έχει απευθείας οπτική επαφή μ' εμένα – κάτι που δεν μπορούσε από τη θέση του, τουλάχιστον όχι τόσο εύκολα: καθόταν στα αριστερά μου και δεν είχε καταφέρει να με κοιτάξει στα μάτια εκείνη τη στιγμή, διότι εγώ κοιτούσα από την άλλη μεριά και φρόντιζα να μη δείξω με κανέναν τρόπο πως εξέλαβα τις δηλώσεις του Σαρκοζί· δεν τον ενθάρρυνα, ούτε όμως έκανα καμιά προσπάθεια να τον αντικρούσω. Ήταν σαφές πως

ο Μπους ήθελε οπωσδήποτε να μάθει τι συνέβαινε.

Όπως καλά γνωρίζουμε, ακόμα και οι καλύτερες επιδόσεις στο πεδίο της διεθνούς διπλωματίας ενδέχεται να παραμείνουν άκαρπες. Και αυτό περιγράφεται, πάντα νηφάλια, αλλά με μια αδιόρατη χροιά απογοήτευσης: «Η μεγάλη ρήξη είχε αποφευχθεί», καταλήγει η πρώην καγκελάρια αναφερόμενη στη Σύνοδο Κορυφής του ΝΑΤΟ στο Βουκουρέστι, το 2008, «ταυτόχρονα όμως είχε γίνει σαφές ότι στο ΝΑΤΟ δεν είχαμε κοινή στρατηγική σε ό,τι αφορά τη σχέση μας με τη Ρωσία». Το «μάτι της βελόνας απ' όπου θα μπορούσαν να περάσουν όλοι», όπως γράφει σε άλλο σημείο, δεν ήταν πάντα εύκολο να βρεθεί.

«ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ»: «ΨΙΛΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»

Το 1987, όταν η κυβέρνηση Χόνεκερ είχε πια μειώσει δραστικά τους

της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, σε συνθήκες ειρήνης, ελευθερίας, δημοκρατίας.

Στο ζήτημα των προβληματικών όψεων της ελευθερίας θα επανέλθει πολύ αργότερα στο βιβλίο, καγκελάριος πλέον, υπό την πίεση συγκεκριμένων συγκυριών εθνικής, και όχι μόνο, εμπέλειας, όπως η πανδημία –με τη συνακόλουθη, αναγκαστική περιστολή των ελευθεριών που δοκίμασαν τις αντοχές της Δημοκρατίας–, αλλά και η ανεξέλεγκτη, φρενήρης χρήση των δυνατοτήτων που προσφέρει το διαδίκτυο. Δεν μπορώ να γνωρίζω εάν η απουσία λέξεων όπως *κατάχρηση* ή *αουδοσία* στο πλαίσιο αυτό, λέξεων δηλαδή που χρησιμοποιούνται ευρέως για να αποδώσουν την ανάποδη όψη της ελευθερίας, είναι ηθελημένη ή όχι: «Ελευθερία δεν σημαίνει πως μπορεί καθένας να κάνει ό,τι θέλει», γράφει η Μέρκελ, αντί, π.χ.: ελευθερία δεν σημαίνει αουδοσία. Πρόκειται ενδεχομένως για μια μη επεξεργασμένη διατύπωση σε ύφος προφορικού λόγου: η αίσθηση πάντως που αποκομίζει κανείς γενικά απ’ αυτό το βιβλίο είναι ότι η πρώην καγκελάριος έχει τη σοφία να αποφεύγει τη χρήση αρνητικών χαρακτηρισμών, ειδικά σε ό,τι αφορά συμπεριφορές πολιτών, επιλέγοντας παράλληλα να δίνει έμφαση στο δέον, στη δύναμη θετική προοπτική των πραγμάτων: «Ελευθερία σημαίνει –ειδικά τώρα– ευθύνη. ευθύνη για τον εαυτό μας, [...] για όλους μας».

Με αφορμή τη συνάντησή της με την Γκρέτα Τούνμπεργκ και τρεις ακόμα μοιροδέουσές της, θα θέσει το ίδιο ζήτημα και ως προς ένα πιο περιορισμένης εμπέλειας πλην σημαντικό φαινόμενο, ή μάλλον προς μια πολιτική δραστηριότητα: τον ακτιβισμό. Με δεδομένες πρόσφατες προσαγωγές της Τούνμπεργκ στη διάρκεια του 2024, έχει νόημα να επισημανθεί ότι η παρακάτω διατύπωση δεν περιέχει καμία νύξη περί κατάχρησης των εν λόγω ελευθεριών, καμία πρόθεση καταστολής τους: «Για μένα», σημειώνει η Μέρκελ, «ο ριζοσπαστισμός δεν ήταν η βασιλική οδός προς την πολιτική επιτυχία. Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις και οι μοιροδέατες τους ακτιβιστές αγωνίζονταν για τους στόχους τους με ριζοσπαστικές μεθόδους, στο πλαίσιο των ελευθεριών που εγγυάται η δημοκρατία. Εγώ απενα-

2010, πρώτη χρονιά της ελληνικής κρίσης χρέους. Η Άνγκελα Μέρκελ συναντά στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, μαζί με τον τότε πρόεδρο της Γαλλίας Νικολά Σαρκοζί (αριστερά), τον τότε πρωθυπουργό της Ελλάδας, Γιώργο Παπανδρέου. Στη συζήτηση που ακολούθησε, σχετικά και με την οξύτητα του προβλήματος που ήδη αντιμετώπιζε η Ελλάδα, η Άνγκελα Μέρκελ λέει ότι ρώτησε τον Γιώργο Παπανδρέου: «Εσύ, τελικά, τι θέλεις;». «Η απάντηση ήταν ότι δεν ήθελε τίποτα, αλλά πως η Ελλάδα βρισκόταν σε πολύ άσχημη κατάσταση», αναφέρει η τότε καγκελάριος της Γερμανίας.

ντίας χρειάστηκε να προσεγγίσω πλειοψηφίες που θα με στηρίζαν στην προώθηση των στόχων μου: ήμουν ωστόσο αναγκασμένη να κάνω και συμβιβασμούς για να το πετύχω». Συμβιβασμούς εξαιτίας των οποίων πέτυχε λιγότερα απ’ όσα θα ήθελε, τουλάχιστον στο πεδίο της κλιματικής κρίσης, όπως άλλωστε η ίδια επισημαίνει σε αρκετά δραματικό τόνο.

Ως προς τη διαχείριση της ελευθερίας γενικά, δηλαδή στην καθημερινότητα, η Μέρκελ συνοψίζει την αντίληψή της για την ελευθερία στο καλούμενο *Θεώρημα του Μπεκενφέρνη*: «Το φιλελεύθερο, εκκοσμημένο κράτος επιβιώνει χάρη σε ορισμένα προαπαιτούμενα, για τα οποία το ίδιο το κράτος δεν μπορεί να εγγυηθεί. Αυτό είναι το μεγάλο ρίσκο που έχει αναλάβει χάρην της ελευθερίας». Θεμελιώδεις προαπαιτούμενα, κατά τον Μπεκενφέρνη, είναι ένα «πνεύμα που μοιράζεται το σύνολο της κοινωνίας» (Gemeinsinn), «το οποίο εκπορεύεται από τους πύλωνες του πολιτισμού, ήτοι από τον Χριστιανισμό, τον Διαφωτισμό και τα ανθρωπιστικά ιδεώδη».¹ «Η αντίληψη αυτή [...] λειτουργήσε μέσα μου σαν μια διαρκής υπόμνηση να συνεχίσω να καλλι-

εργώ αυτές ακριβώς τις συνθήκες στη χώρα μας», σημειώνει.

Επάνω σε αυτή τη βάση θα επιδιώξει να ασκήσει, με την ιδιότητά της της καγκελαρίου, την εποπτεία και προφανώς την επιρροή της στην κοινωνία, μέσα από μια σειρά προγραμματισμένων «καθηκόντων ρουτίνας», στο πλαίσιο των οποίων διατηρεί τακτική επαφή τόσο με ομολόγους της και ανώτερους αξιωματούχους στο εξωτερικό όσο και με εκπροσώπους από ολόκληρη την κοινωνική πυραμίδα, από την κορυφή ως τη βάση, στη χώρα της.

ΕΛΛΑΔΑ: ΜΝΗΜΟΝΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΑ

Όπως είναι φυσικό και αναμενόμενο, το ενδιαφέρον του Έλληνα αναγνώστη θα στραφεί κυρίως στην εξιστόρηση των περιδινήσεων που ταλάνισαν την Ελλάδα την περίοδο της κρίσης της Ευρωζώνης και απασχόλησαν την καγκελάριο στην προσπάθειά της να αποτρέψει την κατάρρευση του κοινού νομίσματος. Δυο ακόμα σύντομες αναφορές ελληνικού ενδιαφέροντος σε άλλη συνάφεια αξίζει να επισημανθούν:

Η μια αφορά τις επιπλοκές της ένταξης της Βόρειας Μακεδονίας

στην ΕΕ λόγω του ελληνικού βέτο, με την πρώην καγκελάριο να αποδίδει εύσημα στον Αλέξη Τσίπρα για την πρωτοβουλία που έλαβε με τη Συνθήκη των Πρεσπών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια δεύτερη, λακωνική αναφορά, σχετικά με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η σχετική διατύπωση μόνο με μεγάλη επιείκεια μπορεί να εκληφθεί σαν σχόλιο ενός ουδέτερου παρατηρητή: «Αξιοσημείωτο», σημειώνει η Άνγκελα Μέρκελ, «ήταν επίσης το γεγονός ότι η Τουρκία και η Ελλάδα συμμετείχαν σ’ αυτή την αποστολή [της Μόνιμης Ναυτικής Ομάδας του ΝΑΤΟ] από κοινού, παρά την ασυμφωνία μεταξύ των δυο αυτών χωρών *σχετικά με το ποια νησιά του Αιγαίου ανήκαν σε ποια από τις δυο*» (σ. 538). Ο αναγνώστης (θυμίζω στο σημείο αυτό ότι οι *μετέωρο* καθεστώδες – ο αναγνώστης λοιπόν που δεν γνωρίζει τα πραγματικά δεδομένα θα καταλάβει πως η ασυμφωνία αφορά διαπραγματεύσεις με αντικείμενο ένα *μετέωρο* καθεστώς κυριαρχίας των εν λόγω νησιών. Αρμόδια δεν είμαι για το θέμα, αν ωστόσο δεν μου διαφεύγει κάτι, κρίνω πως μια ορθή, σύμφωνη με την πραγματικότητα διατύπωση,